

HEYDƏR ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Çap için değil

YAQUB MAHMUDLU, SABİR AĞAYEV,
TOFİQ NƏCƏFLİ, BABƏK XUBYAROV,
AMƏNƏ KƏRBALAYEVA

ÜMUMİ TARİX 8

*Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Ümumi tarix fənni üzrə*

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
[aspoligraf.ltd@gmail](mailto:aspoligraf.ltd@gmail.com) və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

«ASPOLİGRAF»

DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

Əvvəlki dövrün qısa xülasəsi

Mövzuya dair motivasiya sualı

Açar sözlər

Düşündürücü suallar

Sual və tapşırıqlar

Çap üçün deyil

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

XVII—XVIII ƏSRLƏRDƏ ŞƏRQDƏ NƏLƏR BAŞ VERDİ?

1. Azərbaycan Səfəvi imperiyası yeni dövrün astanasında	7
2. Nadir şah Əfşar imperiyası	11
3. Qacarlar imperiyasının yaranması	16
4. Böyük Moğol imperiyasının parçalanması	20
5. Çin — «Qapalı ölkə»	25
6. «Gündoğan ölkə»	31
7. Şərqi xalqlarının mədəniyyəti	36

TÜRK DÜNYASI VƏ QAFQAZ XALQLARI XVII—XVIII ƏSRLƏRDƏ

8. Osmanlı imperiyası — tənəzzülün başlanması	39
8.1. Yeni dövrə köhnə qaydalarla daxil olan imperiya	39
8.2. Osmanlı dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun zəifləməsi	44
8.3. Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək planları	48
9. Mərkəzi Asiya xanlıqları	53
10. Volqaboyu, Ural və Sibir türkləri	58
11. Qafqaz XVII—XVIII əsrlərdə	62
11.1. Şimali Qafqaz yeni dövrün astanasında	62
11.2. Cənubi Qafqaz mərkəzi planların hədəfində	67
12. Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti	71

AVROPA VƏ AMERİKA

13. «Dumanlı Albion» — duman dağılır	77
13.1. Parlament, yoxsa kral?	77
13.2. Böyük Britaniya krallığı necə yarandı?	81
13.3. Dünyanın ilk sənaye dövləti	86
14. Şimali Amerikada «Yeni İngiltərə»	90
14.1. Şimali Amerikada yeni həyat	90
14.2. Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaranması	94
15. «Daxmalara sülh — saraylara müharibə»	98
15.1. Fransa inqilabının müjdəçiləri	98
15.2. Jirondistlər və yakobinçilər	102
15.3. Termidorçular və Napoleon Bonapart	107
16. Rusiya yeni dövrün astanasında	112
16.1. Rusiyanın ilk imperatoru	112
16.2. İsti dənizlərə çıxmaq uğrunda mübarizə	117
17. Avropa və Amerika mədəniyyəti	122

Əziz məktəblilər!

Siz VII sinif «Ümumi tarix» dərsliyinizdən V–XVI əsrləri əhatə edən bir zaman çərçivəsində feodal münasibətlərinin yaranması və inkişafı fonunda Şərqdə və Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin necə formalaşdığını öyrəndiniz. Feodalizm Şərqdən başladı və ilk mərkəzləşmiş dövlətlər də Şərqdə yarandı. Şərqdən sonra Avropa öz tarixinin feodalizm mərhələsinə daxil oldu. Şərqə nisbətən burada feodal münasibətləri daha sürətlə inkişaf etdi. Avropada bir-birinin ardınca mərkəzləşmiş dövlətlər yarandı və çox çəkmədən qüdrətli dövlətlərə çevrildi. Onlar arasındakı müharibələr, işğallar dünya xalqlarını məhrumiyyətlərlə üz-üzə qoydu. Lakin bütün bunlar inkişafın qarşısını ala bilmədi. Yeni coğrafi kəşflər, elmin, texnikanın inkişafı insanların həyatını dəyişdi. Yeni münasibətlər – kapitalist münasibətləri yaranmağa və inkişaf etməyə başladı. Dünya yeni tarixi mərhələyə qədəm qoydu.

Bu dərsləkdə XVII–XVIII əsrlərdə burjuaziyanın və yeni ictimai münasibətlərin yaranmasından və dünya dövlətlərində baş verən hadisələrdən bəhs ediləcək. Bir çox tarixçilər bu dövrü Yeni dövr adlandırırlar. Dərsləik sizi dünya şöhrətli tarixi şəxsiyyətlərlə tanış edəcək. Bu dərsləik vasitəsilə siz, həmçinin dünya dövlətləri arasındakı münasibətlərin yeni müstəviyə necə keçməsinə müşahidə edəcəksiniz. Elə bir müstəviyə ki, burada «parçala və hökm sür» siyasəti, işğalçı məqsədlər artıq dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətlərinə çevrilir, dünyanın bir çox ölkələri işğalçılara və işğal hədəflərinə ayrılır. Bu ölkələrin arasında Azərbaycan da vardır. Dərsləik sizə dünyadan Azərbaycana baxmağa və həmin dövrlərdə Azərbaycanın dünyadakı yerini görməyə də imkan yaradacaq. Sizə yeni dərsləiləndə uğurlar arzusu ilə...

Müəlliflər

XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ ŞƏRQDƏ NƏLƏR BAŞ VERDİ?

1. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASI YENİ DÖVRÜN ASTANASINDA

XVI əsrin sonlarında Şərqi ən böyük imperiyaların-
dan biri olan Azərbaycan Səfəvi dövləti osmanlılarla mü-
haribədə məğlub oldu və ərazilərinin bir hissəsini itirdi.
Şah I Abbas dövlətin tarixi sərhədlərini bərpa etmək
üçün müharibəyə başladı. 1603–1612-ci illərin Səfəvi–Os-
manlı müharibəsi Azərbaycan ərazisinin tamamilə azad
olunması ilə başa çatdı.

XVII əsrin birinci rübündə Azərbaycan Səfəvi imperiyasının keçmiş
qüdrəti bərpa olundu.

Səfəvi dövlətinin öz qüdrətini bərpa etməsi ilə ətraf ölkə-
lərin həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi?

Azərbaycan Səfəvi imperiyası, şah I Abbas,
Təbriz, İsfahan, Nadir xan Əfşar

İqtisadi vəziyyət. Şah I Abba-
sın ölümündən sonra taxta çıxan
Şah Səfinin (1629–1642) Osmanlı
dövləti ilə Qəsri-Şirin sülhünü
(1639) bağlaması viranedicü müha-
ribəni dayandırdı. Bu, ölkədə kənd
təsərrüfatının, sənətkarlığın və
ticarətin inkişafına hərtərəfli şə-
rait yaratdı. Qonşu dövlətlərlə
qarşılıqlı əlaqələr sürətlə inkişaf
etməyə başladı. Volqa–Xəzər ti-
carət yolunda hərəkət çoxaldı.
Avropa ölkələri ilə iqtisadi və si-
yasi əlaqələr gücləndi. Ümumi
iqtisadi yüksəliş şəhərlərin inki-
şafında da özünü göstərdi. Bey-
nəlxalq tranzit ticarət yolları
üzərində yerləşən şəhərlərdə bö-
yük canlanma hiss edilirdi. Sənət-

Volqa–Xəzər ticarət yolu. XVII əsr
alman səyyahı Adam Oleari səyahətini
bu yolla gerçəkləşdirmişdi

karlıq və ticarət mərkəzləri kimi məşhur olan Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Ərəş, İsfahan, Kaşan, Yəzd, Şiraz, Həmədan və digər şəhərlər Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurmuşdu.

İqtisadi inkişaf nə üçün şəhərlərdə özünü göstərirdi?

Ölkədə toxuculuq, metalışləmə, gön-dəri emalı, dulusçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Xalça toxuculuğu özünün yüksək zirvəsinə çatmışdı. Toxunan xalçalar, əsasən, Təbriz, Şamaxı və Bağdad bazarlarında Avropa tacirlərinə satılırdı. Əsas xalçaçılıq mərkəzləri Azərbaycan, Kirman, Kaşan, Fars və Xuzistan idi. Lakin XVII əsrin sonlarında ənənəvi ticarət yolları dəyişdiyi üçün imperiyanın

ərazisindən keçən tranzit yolları da öz əhəmiyyətini itirdi.

Ənənəvi ticarət yolları hansı səbəbdən dəyişdi?

Ölkə iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutan ipək ticarətinin zəifləməsi iri şəhərlərin beynəlxalq ticarətdəki rolunu da zəiflətdi. Bu səbəbdən ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşməyə başladı. Dövlətin iqtisadi vəziyyətindəki bu geriləmə ölkədə ictimai həyatın bütün sahələrinə mənfi təsir göstərdi. Ölkədə iqtisadi vəziyyətin gərginləşməsi siyasi böhranın da dərinləşməsinə səbəb oldu.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və süqutu. Şah I Abbasdan sonra hakimiyyətə gələn şahzadələrin dövlət işlərindən uzaq tutulması onların dövləti idarə etməsini çətinləşdirirdi. Bu isə Səfəvi dövlətinin daha da zəifləməsinə gətirib çıxardı. İri feodalların mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq cəhdləri gücləndi. İqtisadi böhran, xəzinənin gəlirlərinin azalması şah Sultan Hüseyini vergiləri artırmağa məcbur etdi. Lakin həmin tədbirlər də dövlətin tənəzzülünün qarşısını ala bilmədi.

Size, vergiləri artırmaqla iqtisadi böhrandan çıxmaq olarmı?

Xalq kütlələrinin feodal zülmünə qarşı çıxışları ölkəni bürüdü. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyinə görə dövlətin əksər vilayətlərində eyni vaxtda baş verən üsyanları yatırmaq mümkün olmadı.

1722-ci ildə əfqanların başçısı Mir Mahmud İsfahani ələ keçirdi. Şah Sultan Hüseyin (1694–1722) onun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi.

Hakimiyyətin zəifləməsi Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarına müdaxiləsinə şərait yaratdı. Səfəvilər dövlətinin torpaqlarının bölüşdürülməsi uğrunda başlayan Osmanlı–Rusiya danışıqları 1724-cü ilin iyununda İstanbul müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Müqavilənin şərtlərinə əsasən Azərbaycan iki dövlət arasında bölüşdürüldü. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin ərazisinin bir hissəsini əfqanlar, digər hissəsini isə

*Tanınmış alman rəssamı
Hans Holbeynin «Səfirlər» əsərində
Azərbaycan xalçası da təsvir olunmuşdur.
(Əsərdən fragment)*

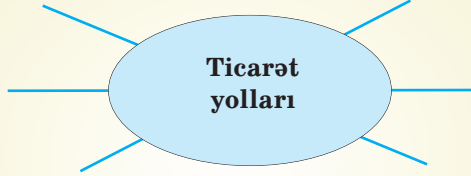
osmanlılar tutmuşdu. Səfəvi dövlətinin belə çətin zamanında görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadir xan Əfşar əfqanlara qarşı müharibədə qalib gəldi. Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayan Nadir xan 1733-cü ildə osmanlılarla sülh bağladı. Sülhün şərtlərinə görə Osmanlı dövləti Səfəvilərdən aldığı əraziləri geri qaytardı.

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin sərhədləri bərpa olundu. Lakin çox keçmədi ki, Səfəvi sülaləsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və Səfəvi dövləti süqut etdi.

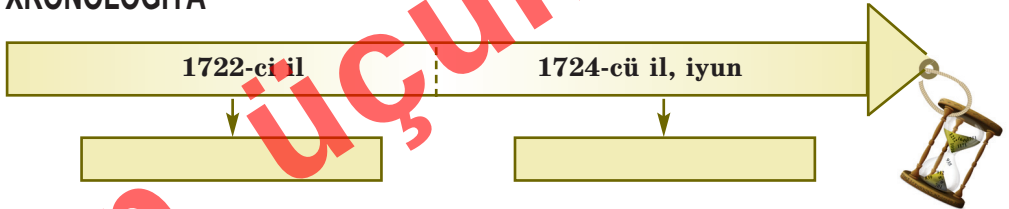
Sual və tapşırıqlar

1. XVII əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvi dövlətində iqtisadiyyatın canlanmasına təsir edən amilləri sadalayın. 2. **Sxe-mi** dəftərinizə çəkin. Səfəvilər dövlətində beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlərin adlarını yazın.

3. Dövlətin iqtisadi böhranının başlıca səbəbi yalnız ənənəvi ticarət yollarının dəyişməsi idi mi?.. Cavablarınızı əsaslandırın. 4. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və süqut etməsinin səbəblərini aydınlaşdırın. 5. Azərbaycan Səfəvi dövlətində baş vermiş hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirən **xronoloji cədvəl** tərtib edin. 6. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisində baş verən sərhəd dəyişikliklərini **xəritə** əsasında təsvir edin. 7. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin digər ölkələrə təsiri barədə mülahizələrinizi yazın.

XRONOLOGİYA

2. NADİR ŞAH ƏFŞAR İMPERİYASI

Səfəvi imperiyasının tarixi sərhədləri bərpa edilsə də, Səfəvi dövləti əvvəlki qüdrətini qaytara bilmədi. Osmanlılarla bağlanmış sülhdən cəmi 3 il sonra Səfəvi sülaləsi hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı. Beləliklə, Şərqi ən qüdrətli dövlətlərindən biri olmuş Səfəvilər dövlətinin 235 il davam edən mövcudluğuna son qoyuldu.

Səfəvi sülaləsi nə üçün və kim tərəfindən devrildi?

Muğan, Dehli, Xorasan, Nadir şah, Hindistan

Yadelli təcavüzkarlara qarşı mübarizə. Muğan qurultayı.

XVIII əsrin 20-ci illərinin sonunda Səfəvi sərkərdəsi Nadir xan əfqanları ölkədən qovdu, Təbriz və Ərdəbil şəhərlərini Osmanlı qoşunlarından azad etdi. Bununla Nadirin xalq arasında nüfuzu artdı. Bu, II Təhmasibin narahatlığına səbəb oldu. O öz nüfuzunu qaldırmaq üçün 1731-ci ildə osmanlılar üzərinə hücumla keçdi. Lakin II Təhmasibin niyyəti baş tutmadı. O, İrəvan yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradı. II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh bağlasa da, Səfəvi torpaqlarının itirilməsi ilə bərk qarşılaşmalı oldu. Bu, onun dövlət işlərində böyük nüfuza sahib olan Nadir xan tərəfindən hakimiyyətdən kənarlaşdırılması və azyaşlı oğlu III Abbasın şah elan olunması ilə nəticələndi. Real hakimiyyət şahzadənin qəyyumu olan Nadir xanın əlinə keçdi.

Sizcə, Nadir xan II Təhmasibi nə üçün taxtdan salmışdı?

*Nadir şah Əfşarın abidəsi.
İran İslam Respublikası*

*Muğan qurultayı. Nadir xan
Əfşarın şah elan olunması*

Öz nüfuzundan istifadə edən Nadir xan 1736-cı ildə Muğan qurultayını çağırdı. Qurultayda Nadir xan dövlət başçısı — **şah** seçildi.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə (1736–1747) ölkədə ara müharibələri kəsildi. İri tayfa başçılarından müqaviməti qırıldı və onlar mərkəzi hakimiyyətə tabe edildi. Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə islahatlar keçirildi. Dində sünni-şiə parçalanmasını ləğv etmək üçün tədbirlər görüldü.

Əfşarlar imperiyasının genişləndirilməsi. Nadir şah dövlətin sərhədlərini genişləndirmək, hərbi yürüşlər hesabına xəzinəni doldurmaq istəyirdi. Bu məqsədlə o, 1737-ci ildə Əfqanıstana yürüş etdi. O, Qəndəhar və Kabili ələ keçirdi. Bunun ardınca Böyük Moğol imperatoru Məhəmməd şah

hı əfqanlara sığınacaq verməkdə günahlandırıan Nadir şah Hindistana yürüşə hazırlaşdı.

Sizcə, Moğol imperatoru əfqanlara sığınacaq verməyəydi, Nadir şah Hindistana yürüş edərdi?

1738-ci ildə Nadir şah 100 minlik ordu ilə yürüşə başladı. Cəlalabada yetişən Nadir şah xəbər verdilər ki, Moğol hökmdarının

Nadir şah döyüşdə

elçisi onunla görüşmək istəyir. Nadir şah Moğol hökmdarı Məhəmməd şahın elçisini qəbul etdi. Elçi söylədi ki, Moğol imperatoru Nadir şahın yürüş etməkdə məqsədinin nə olduğunu bilmək istəyir. Nadir şah elçiye bildirdi ki, «Məhəmməd şahın sualına Dehlidə şəxsən özüm cavab verəcəyəm».

Nadir şah elçiyə verdiyi cavabla nə demək istəyirdi?

Nadir şah 1739-cu ildə Lahordan Hindistana yürüşə başladı. Moğol imperatoru Məhəmməd şah böyük ordu ilə Karnal düzündə Nadir şahı qarşıladı. Əfşar-türk ordusu ilk dəfə idi ki, fillərlə qarşılaşdı. Amma Nadir şahın tədbiri qələbəni təmin etdi. Döyüş başlayan kimi Nadir şahın əmri ilə yağ və saman yüklənmiş dəvələrə od vurub düşmən tərəfə qovdular. Vahiməli səslərdən və pis qoxudan dəhşətə gələn fillər irəliyə doğru hərəkət edə bilməyib geri döndü və Moğol ordusunu ayaqladı. Bundan istifadə edən Nadir şahın süvariləri hücumla keçdilər. Aramsız top atəşi ilə Moğol qoşunları dağıdıldı. Böyük itki verən Moğol qoşunu ruhdan düşüb hökmdardan təslim olmağı tələb etdi. Məhəmməd şah elçi göndərüb sülh bağlamağı təklif etdi və şəxsən özü Nadir şahın hüzuruna gəldi. Sülhün şərtlərinə görə Hind çayından qərbdəki ərazilər Nadir şahın imperiyasına daxil edildi. Moğol hökmdarının ordugahdakı, ərzaq və sursat, top və fillər də Nadir şaha təhvil verildi.

Novruz bayramı ərəfəsində Nadir şah ağ atın belində top atəşləri ilə Dehliyə daxil oldu. Novruz bayramı günü onun adına məs-

cidlərdə xütbə oxundu. Elə həmin gün Moğol hökmdarının sarayında ziyafət təşkil olundu. Təmtəraqlı qəbulun ardınca Məhəmməd şahın xəzinəsinin açarları da Nadir şaha təqdim olundu. Moğol imperatorunun daş-qaşla bəzədilmiş qızıl taxtı və dünyanın ən məşhur brilyantlarından biri olan «Kuhi-nur» da Nadir şaha hədiyyə edildi. Beləliklə, Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının sərhədləri şərqdə Hind çayına kimi genişləndi.

Nadir şah Moğol hökmdarı Məhəmməd şahı asılı hala salır

«Kuhi-nur»

Nadir şahın İstanbulun Topqapı Muzeyində saxlanılan taxtı

Moğol hökmdarı ilə bağlanmış sülhün şərtlərinə nələr daxil idi?

1740-cı ildə Nadir şah Türüküstana yürüşə hazırlaşmağa başladı. Yürüşə səbəb Xivə xanının Nadir şahın tələblərinə məhəl qoymaması idi. Xivə xanı dəfələrlə Xorasana yürüşlər etmişdi. Nadir şah Xorasana növbəti müdaxilələrin qarşısını birdəfəlik almaq istəyirdi.

Şiddətli müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Xivə xanı məğlub oldu. Nadir şahın hakimiyyətini qəbul etdi. Bu yürüşdən sonra Buxara xanı Əbülfəzl xan özünü Nadir şahın vassalı elan etdi.

1740-cı ilin sonlarında Nadir şah Mərvdən keçməklə öz doğma kəndinə qayıtdı. Kəlatı abadlaşdırdı, orada yeni bağlar saldırdı, su ehtiyatlarını artırdı. Özü üçün məqbərə tikilməsinə göstəriş verdi. Məqbərənin tikintisi üçün Marağadan qara mərmər gətirildi.

Nadir şah 1743–1746-cı illərdə Osmanlı imperiyası ilə apardığı müharibədə bir sıra yeni uğurlar qazandı. Lakin bu müharibələr ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbələr vurdu. Gündən-günə artırılan vergilər ölkədə xalq kütləsinin üsyanına səbəb oldu.

Ömrünün son illərində yaratdığı böyük imperiyanın çök-

məməsi üçün çalışan Nadir şahın tətbiq etdiyi sərt cəza tədbirləri üsyanlar dalğasının genişlənməsinə təkan verdi. 1747-ci ildə Nadir şah saray əyanlarının sui-qəsdı nəticəsində öldürüldü. Ölkədə daxili çəkişmələr və mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskinləşdi.

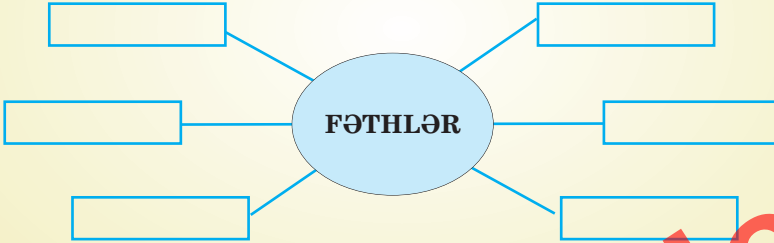
Böyük Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şah Əfşar sərkərdəlik istedadı ilə dünya fəthləri arasında özünəməxsus yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, hərbi uğurlarına və böyük strateq olduğuna görə onu Şərqi İsgəndəri və Napoleonu adlandırmışlar.

Sizcə nə üçün Nadir şahı Avropanın məşhur fəthləri ilə müqayisə edirlər?

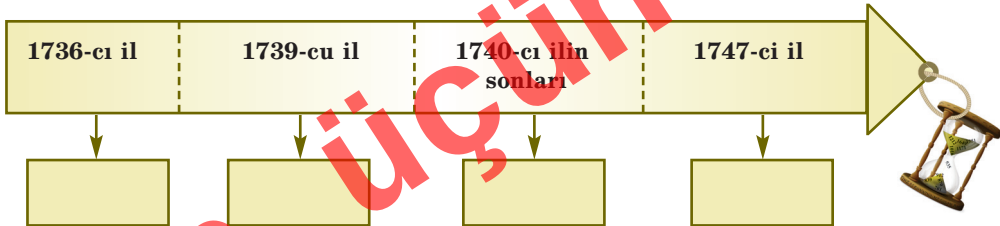
Sual və tapşırıqlar

1. Nadir şahın islahatlar həyata keçirməkdə məqsədi nə idi? 2. Nadir şahın dövrünün ən məşhur fəthlərindən biri olduğunu sübut etməyə çalışın. 3. Nadir şahın fəthlərinin (fəth etdiyi ölkələri və şəhərləri göstərməklə) *sxemini* dəf-tərinizə çəkib doldurun.

4. Əfşarlar imperiyasının ərazisini müasir xəritədə göstərin.

XRONOLOGİYA

3. QACARLAR İMPERİYASININ YARANMASI

Nadir şahın öldürülməsindən sonra mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda kəskin mübarizə başladı. Bu mübarizə Azərbaycan–türksoylu Qacarlar, Əfşarlar və farsmənşəli Zəndlər arasında gedirdi.

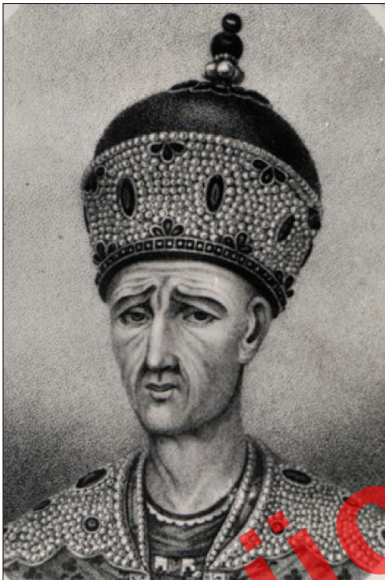

Necə oldu ki, bu mübarizədə Qacarlar sülaləsi qalib gəldi? Ağa Məhəmməd xan Qacar Cənubi Qafqaza nə üçün yürüş etdi?

Qacarlar dövləti, Fətəli xan Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Cənubi Qafqaz

Hakimiyyət uğrunda mübarizə. Qacarlar hələ Nadir şahın dövründə Məhəmməd Həsən xanın başçılığı altında üsyan qaldıraraq Astarabad və Mazandaranı ələ keçirmişdilər. Lakin onlar az sonra məğlub olmuş, Məhəmməd Həsən xan isə indiki Türkmənistanı sığınmışdı. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Məhəmməd Həsən xan Astarabadı, Mazandaranı və Gilanı öz hakimiyyəti altına aldı. Mərkəzi İranda isə farsmənşəli Zəndlər hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Mərkəzi və Qərbi İran Kərim xan Zəndin hakimiyyəti altına keçdi.

Ağa Məhəmməd
şah Qacar

Məhəmməd Həsən xan Kərim xanı məğlub edərək Mərkəzi İrana çəkilməyə vadar etdi. Lakin 1759-cu ildə Məhəmməd Həsən xan Qacar Sarı şəhəri yaxınlığında öldürüldü.

Siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə kimlər arasında gedirdi?

1763-cü ildə uzunmüddətli mübarizədən sonra Kərim xan Zənd Azərbaycanın cənubunda Urmiya xanı Fətəli xan Əfşarı məğlub edərək Təbrizi, Marağanı və bir sıra Azərbaycan bölgələrini özünə tabe etdi. Kərim xan

Qacarlarla Əfşarlar arasındakı ixtilaflardan istifadə edərək, İranda faktiki olaraq qeyri-məhdud hakimiyyəti ələ keçirdi. Buna baxmayaraq, guya, şah tituluna iddia etmir, Azərbaycan türklərini narazı salmamaq üçün dövləti Səfəvilərin adından idarə edirdi. Kərim xan Zəndin hakimiyyəti üçün ən böyük təhlükə Qacarlar idi. Ona görə də Qacarlarla Zəndlər arasında mübarizə səngimək bilmirdi.

Nə üçün Kərim xan Zənd dövləti Səfəvilərin adından idarə edirdi?

Qacarlar dövlətinin yaranması. Kərim xan Zəndin ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi.

Astarabadda Məhəmməd Həsən xanın ailəsində doğulan Ağə Məhəmməd Qacarların başçısı oldu. Bundan sonra Qacarlar daha da gücləndilər. Ağə Məhəmməd xan Qacar Mazandaran, Astarabad, Gilan, Tehran, Qum, Kaşan və İsfahanı öz hakimiyyəti altına aldı. Tehranı öz iqamətgahına, sonralar isə dövlətinin paytaxtına çevirdi.

1785-ci ilin sonunda Ağə Məhəmməd xan Qacar Zəndlər üzərində qələbə çaldı. Bundan sonra Azərbaycanın cənubunda, Mərkəzi İranda bir sıra müstəqil xanlıqlar Qacarların hakimiyyətini qəbul etdilər.

1794-cü ildə, demək olar ki, keçmiş Əfşar imperatorluğunun bütün ərazisinin Ağə Məhəmməd xan Qacarın hakimiyyəti altında birləşməsi başa çatdı. Azərbaycan—türk soyundan olan Qacarlar sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Ağə Məhəmməd xan Qacar keçmiş Səfəvi və Əfşar imperiyalarının tarixi sərhədlərini tamamilə

Ağə Məhəmməd xanın ordusu döyüşdə

bərpa etmək istəyirdi. Bunun üçün 1795-ci ilin yazında Qafqaza hərbi yürüşə başladı. İrəvanı ələ keçirdikdən sonra Şuşanın üzərinə yeridi. Şuşa mühasirəyə alındı. Şuşa qalasının 33 günlük mühasirəsi bir nəticə vermədi. Qacar Şuşada vaxt itirməyib Tiflis üzərinə hücum etdi və şəhəri ələ keçirdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Qafqaza yürüş etməklə nəyə nail olmaq istəyirdi?

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1796-cı ildə tacqoyma mərasimi keçirərək şahlıq taxtında əyləşdi. Bununla da İranda və qonşu ölkələrdə növbəti Azərbaycan—türk sülaləsinin — Qacarların hakimiyyəti dövrü başlandı. Bu dövr 1796-cı ildən 1925-ci ilə qədər davam etdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar bölgədə baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Rusiyanın bütün Qafqazı ələ keçirməyə çalışdığını görürdü. Rusiyanın keçmiş Səfəvi və Əfşar imperiyalarının tarixi ərazilərinə yiyələnməsinə mane olmaq məqsədilə Ağa Məhəmməd şah Qacar ikinci dəfə Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Lakin 1797-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülən Ağa Məhəmməd şah Şimali Azərbaycan torpaqlarını öz dövlətinin tərkibinə qata bilmədi.

Qacarlar dövlətində nüfuz dairəsi uğrunda mübarizə hansı xarici dövlətlər arasında gedirdi?

İngiltərənin nümayəndə heyəti Qacarlar sarayında

Qacarlar dövləti Avropa dövlətlərinin işğalçılıq planlarında. Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən sonra İngiltərə, Fransa və Rusiyanın Asiyada yeni müstəmləkələr uğrunda rəqabəti daha da gücləndi.

1800-cü ildə kapitan Malkolmun başçılıq etdiyi İngiltərə nümayəndə heyəti İrana gəldi. Fətəli şahla ingilislər arasında siyasi və ticarət müqavilələri imzalandı. Müqaviləyə görə İngiltərə Qacarlar dövlətində gömrüksüz ticarət və limanlardan sərbəst istifadə etmək hüququ qazandı. Bağlanmış müqavilə Qacarlar dövlətinin İngiltərədən asılılığının əsasını qoydu.

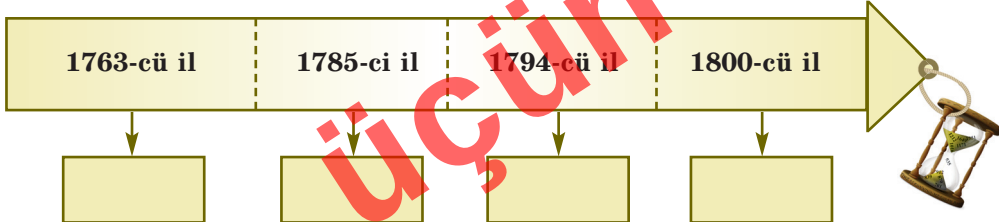

Sual və tapşırıqlar

1. Kərim xan Zənd hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə hansı tədbirləri görmüşdü? 2. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət halında birləşdirmək planının baş tutmamasının səbəblərini müəyyənləşdirin. 3. 1800-cü ildə İngiltərə ilə Qacarlar dövləti arasında imzalanmış saziş nəyin əsasını qoydu? 4. Ağa Məhəmməd şah Qacarın görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi olduğunu faktlarla göstərin. 5. Ağa Məhəmməd şahla Nadir şahın fəaliyyətini müqayisə edin.

Hökmdarlar	Hakimiyyət illəri	Gördüyü işlər	Nəticələri
Ağa Məhəmməd şah Qacar			
Nadir şah Əfşar			

XRONOLOGİYA

4. BÖYÜK MOĞOL İMPERİYASININ PARÇALANMASI

Böyük Moğol imperiyasının hakimiyyəti altında olan Hindistan qədim dövrlərdən öz zəngin sərvəti ilə Avropa ölkələrinin diqqətini cəlb edirdi. Avropa dövlətləri Hindistanın sərvətlərinə sahib olmağa can atırdılar. Bu baxımdan ingilislər daha fəal idilər. Xarici dövlətlərin maraqları Moğol imperiyasının parçalanmasını sürətləndirdi.

İngilislərin Hindistana marağı bu ölkənin tarixi taleyinə necə təsir göstərdi?

Maratxlar, Dehli, Heydərabad, Plessi döyüşü, Maysor dövləti

XVII əsrin başlanğıcında Hindistanda ictimai həyat və iqtisadi vəziyyət. XVII əsrin başlanğıcında o zaman Hindistanı idarə edən Böyük Moğol — türk imperiyasında çoxlu iri və xırda feodal knyazlıqlar yaranmışdı. Kasta quruluşu cəmiyyətin inkişafına mane olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, Hindistan əhalisi həm əkinçilikdə, həm də sənətin müxtəlif sahələrində xeyli uğurlar qazanmışdılar. Sənətkarlar yun, ipək və zərif pambıq parçalar toxuyurdular. Onlar fil dişindən, qiymətli daşlardan və qızıldan müxtəlif məmulatlar, həmçinin soyuq silah hazırlayırdılar. Daxili ticarət canlanırdı. Ayrı-ayrı vilayətlər məhsul istehsalına görə ixtisaslaşırdı. Şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilirdi.

Mülki və hərbi hakimiyyətdə yüksək vəzifələrin hamısı müsəlman—türk əyanlarının əlində cəmlənmişdi.

Sizcə, yüksək vəzifələrin müsəlman—türk əyanlarının əlində cəmlənməsi nə ilə bağlı idi?

Feodallar sinfinin hakim təbəqəsini *cagirdarlar* təşkil edirdi. Feodal nərdivanında sonrakı yerdə *zəmindarlar* dururdu. Torpaqlar iri feodalların mülkiyyətində idi. Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlilər vergini, əsasən, pulla ödəyirdilər.

Həmin dövrdə hind tacirləri karvan yolları vasitəsilə Əfqanıstan, Mərkəzi Asiya, İran, Azərbaycan və Həştərxanla geniş ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Lakin siyasi pərakəndəlik və knyazlıqlar arasında davam edən daxili müharibələr sosial-iqtisadi inkişafı

lengidir, müstəmləkəçilərin Hindistan uğrunda mübarizəsini asanlaşdırırdı.

Xarici təcavüzün güclənməsi. Müstəqil dövlətlərin yaranması. Feodal istismarının güclənməsi nəticəsində kəndli təsərrüfatı var-yoxdan çıxırdı. Maharaştra əyalətində yaşayan maratxların üsyanı mərkəzi hakimiyyəti xeyli sarsıtdı. 1674-cü ildə paytaxtı Puna şəhəri olan Maratx dövləti yarandı. Moğol imperatoru *Övrəngzəb* (1658–1707) bütün qüvvələrini maratxlara qarşı yönəltdi. Lakin o, maratxların müqavimətini qıra bilmədi. Bu dövrdə Avropa dövlətlərinin Hindistana təcavüzü gücləndi. Holland, ingilis və fransız ticarət şirkətləri Hindistandan ucuz alınan məhsulları Avropada dəfələrlə baha qiymətə sataraq böyük gəlir əldə edirdilər. XVII əsrin əvvəllərində ingilislər moğollardan Suratda ticarət məntəqəsi yaratmağa icazə aldılar. Əsrin sonlarında isə Hindistan uğrunda mübarizəyə Fransa da qoşuldu. Benqaliyada ilk istehkam — məntəqə yaradıldı.

Avropa dövlətlərini Hindistana cəlb edən nə idi?

XVIII əsrin birinci yarısında imperatorluğun daxilində separatçılıq gücləndi. Ayrı-ayrı canişinlər müstəqil hakimlərə çevrildilər. Benqaliya və Heydərabad dövlətləri yarandı. Az sonra Aud knyazlığı Moğol dövlətindən ayrıldı. Moğol imperiyasının zəifləməsindən istifadə edən Nadir şah Əfşar 1739-cu ildə Pəncabda Moğol ordularına qalib gələrək Dehliyə daxil oldu.

XVIII əsrin birinci yarısında Hindistanda hansı dövlətlər vardı?

Nadir şah imperiyası dağıldıqdan sonra Əhməd şah Dürraninin başçılığı altında müstəqil Əfqan dövləti yarandı. Əfqanlar

Övrəngzəb

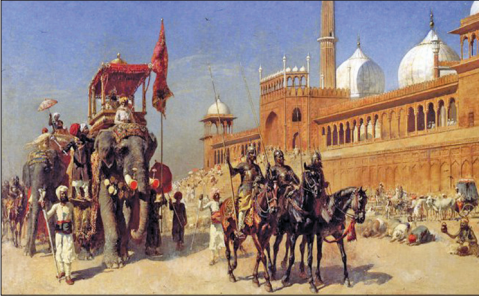
Moğol hökmdarlarının tovus taxtı

Əhməd şah Dürrani

Panipat döyüşü

*Moğol hökmdarı və onun
mühafizə dəstəsi*

*Ost-Hind şirkətinin Hindistanın
şərqində tikdiyi ilk istehkam*

Şimali Hindistanı — Pəncabı, Kəşmiri, Dehli və Hind çayı arasındakı əraziləri ələ keçirdilər. Əfqan qoşunlarına qarşı duran başlıca qüvvə maratxlar idi. Lakin 1761-ci ildə Panipat döyüşündə maratxlar əfqanlara məğlub oldular. Beləliklə, onların Hindistandakı hökmranlığına son qoyuldu. Panipat döyüşü Böyük Moğol imperiyasının dağılmasının başlanğıcı oldu. Cəmiyyətin müxtəlif sosial qrupları arasındakı ziddiyyətlər, feodal ara müharibələri ölkənin qüdrətini sarsıtdı. Bu da yeni xarici təcavüz üçün münbit şərait yaratdı. İngilislər və fransızlar Hindistana yiyələnmək uğrunda mübarizəyə başladılar.

Ölkənin qüdrətini hansı amillər sarsıtdı?

Hindistanda ağalıq uğrunda mübarizə. XVIII əsrin ortalarında fransızlar və ingilislər Hindistanı zəiflətmək məqsədilə daxili feodal müharibələrini qızışdırır, bununla öz mövqelərini gücləndirirdilər. Fransaya məxsus Ost-Hind kompaniyası Hindistan ərazilərinin işğalına daha tez başlamışdı. Hindistandakı fransız mülklərinin general-qubernatoru Hindistanda öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə hindli əsgərlərdən ibarət sipa-

hilər adlanan muzdlu dəstələr yaratdı. Fransızlardan sonra ingilislər də yerli-lərdən silahlı dəstələri yaradaraq onlara Avropa qaydasında hərbi təlim verməyə başladılar. XVIII əsrin ortalarında sənayesinin səviyyəsinə görə fransızlardan irəlidə olan ingilislər Hindistanın zəngin vilayətlərini ələ keçirməyə başladılar. Belə vilayətlərdən biri Benqaliya idi. 1757-ci ildə Plessi döyüşündə moğollara qalib gələn ingilislər Benqaliyadan sonra Şimali Orissanı və Audu vassal asılılığına salaraq Hindistanda həlledici qüvvəyə çevrildilər. Hindistanın idarə olunması Ost-Hind kompaniyasının yerli şirkətinə tapşırıldı.

1774-cü ildə İngiltərə parlamenti işğal olunmuş Hindistan torpaqlarının idarə olunması haqqında ilk qanun qəbul etdi. Qanuna görə baş verən çıxışlar qətiyyətlə yatırılmalı, vergilər vaxtında və müntəzəm toplanılmalı, ölkənin işğalı başa çatdırılmalı idi.

Qanunun müstəmləkəçilik xarakteri nədə idi?

Lakin bu zaman Hindistanın cənubunda mövcud olan Maysor dövləti ingilislərin Hindistanı işğal etməsində ciddi maneə idi.

Moğol dövləti XVII-XVIII əsrlərdə

İngilislərlə maratxlar arasında döyüş

Maysor hökmdarının ingilislərlə görüşü

Ona görə də İngiltərə istilaçıları Maysoru müharibəyə cəlb etdilər. 1767–1799-cu illər ərzində dörd İngiltərə–Maysor müharibəsi baş verdi. Sonda ingilislərin güclü artilleriyası qələbəni təmin etdi. Maysor dövləti öz istiqlaliyyətini itirdi. Onun ərazisi Ost-Hind şirkəti və onun müttəfiqi olan yerli hind knyazları arasında bölüşdürüldü.

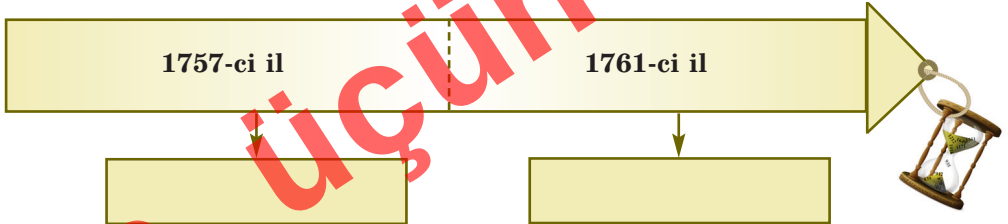
Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında Hindistanın iqtisadi cəhətdən zəngin vilayətləri və cənub hissəsi İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrildi.

Sual və tapşırıqlar

1. Böyük Moğol imperiyası nə üçün tənəzzül etdi? 2. Maratxların yaratdığı dövlətin Moğol imperiyasının tarixində rolu nədən ibarət idi? 3. Hindistana xarici təcavüzün artması hansı amillərlə bağlı idi? 4. Panipat vuruşmasının başlıca siyasi nəticəsi nə oldu? 5. İngilis müstəmləkəçilərinin Hindistana dair işğalçılıq planlarının məkrli cəhətlərini göstərin. 6. İngiltərə parlamentinin Hindistanla bağlı qəbul etdiyi qanunun işğalçı xarakteri nədən ibarət idi? 7. Moğol imperatorluğunun parçalanmasının *cədvəl*, yaxud *sxemi*ni tərtib edin.

XRONOLOGİYA

5. ÇİN – «QAPALI ÖLKƏ»

XVII əsrin əvvəllərində Çinin iqtisadi inkişafı ləngiməyə başladı. Bunun başlıca səbəbi Min sülaləsinin apardığı işğalçı müharibələr, amansız feodal istismar sistemi və saray çəkişmələri idi. Çində hansı sülalələrin hakimiyyətdə olduğunu yada salın.

Çjurçjenlər – mancurlar Çinin bu vəziyyətindən necə istifadə etdilər?

Tsin Mancur sülaləsi, «səma oğlu», imperator, Tayvan, Çin saxsısı

Mancur–Tsin sülaləsinin Çində hakimiyyətə gəlməsi. Ölkədə yaranan gərgin vəziyyət kəndli üsyanlarının başlanmasına səbəb oldu. 1626-cı ildə başlayan kəndli üsyanı 20 ilədək davam etdi. 1644-cü ildə üsyançılar Pekin şəhərini tutaraq Min sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydular. İri feodallar qorxuya düşərək əvvəllər də Çini işğal etməyə çalışan mancurları köməyə çağırdılar. Mancur qoşunları Pekini zəbt etdilər. Mancur və Çin feodallarının birgə səyi nəticəsində kəndli orduları məğlub edildi. Çində Mancur–Tsin sülaləsinin hakimiyyəti (1644–1912) dövrü başladı.

Mancurlar Çində hakimiyyəti nə üçün asanlıqla ələ keçirdilər?

Mancur–Tsin sülaləsinin hakimiyyəti təqribən 250 il davam etdi. Dövlətin başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan imperator – boqdxıxan dururdu. O, «səma oğlu» hesab edilir və ancaq sarı rəngli paltarlar geyinirdi. Ölkəni idarə etmək üçün dövlət şurası yaradılmışdı. İmperiya əyalət, vilayət, dairə, mahal, qəza və kəndlərə bölünmüşdü. Əyalətlərin xüsusi hərbi hissələri və ayrıca maliyyə sistemi var idi. Böyük vilayətlər qəsdən həm inzibati, həm də iqtisadi cəhətdən bir-birindən təcrid edilmişdi.

Sizcə, nəyə görə belə edilmişdi?

İlk Mancur–Tsin imperatoru Fulin

Dövlətin idarə aparatının əsas pillələrində mancur sülaləsindən olanlar əyləşirdi. Müsəlman çinlilər dövlət idarəçilik sisteminə yaxın buraxılmırdı. Onlar ancaq orduda xidmət edə bilərdilər.

Mancur–Tsin imperiyasının «özünütəcrid» siyasəti. İlk Tsin imperatorlarının hakimiyyəti dövründə qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri genişlənmişdi. XVIII əsrin 20-ci illərində Rusiya ilə bağlanan sazişlər nəticəsində Çinin bu ölkə ilə ticarət əlaqələri daha da artdı. Mancur sülaləsi Avropa ölkələrindən gələn tacirlərin bu ölkədə alış-veriş etməsinə şərait yaradırdı. Avropadan Çinə hərbi sursat, gəmilərin inşası üçün lazım olan avadanlıq gətirilirdi. İngiltərədən, Niderlanddan, Fransadan Çin limanlarına çoxlu ticarət gəmiləri gəlir və avropalılar bu limanlarda məskunlaşırdı. İmperatorun sarayında katolik missionerlər yaşayırdı. Onlar məsləhətçi rolunu oynayırdılar. Çin bazarlarına İngiltərənin Ost-Hind şirkəti daha uğurla daxil oldu. 1715-ci ildə Kanton şəhərində ilk ingilis məskəni salındı.

Mancur–Tsin sülaləsi belə sürətli axının qarşısını almaqdan ötrü xaricilərin gəlişini məhdudlaşdıran qərarlar verməyə başladı. 1757-ci ildə imperatorun fərmanı ilə Kantondan başqa bütün Çin limanlarında avropalıların ticarətlə məşğul olması qadağan edildi. Avropalıların Çin limanlarında inşa etdikləri bütün tikililər və xristian kilsələri söküldü. Hətta avropalıların ölkəyə girişi qadağan olundu. Hökumət Çini «qapalı ölkə»yə çevirib xaricilərin bura gəlişini dayandırsa da, Çini xarici aləmdən tam təcrid edə bilmədi. Avropa, Rusiya, ABŞ tacirləri müxtəlif yollarla yenə bu ölkəyə gəlir və ticarətlə məşğul olurdular.

İngiltərənin Ost-Hind şirkəti Kantonda

Çin XVII–XVIII əsrlərdə

Ölkənin xarici aləmdən «təcrid» olunması mancurlara öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək imkanı verdi. Lakin bu siyasət Çinin sosial-iqtisadi inkişafına ağır zərbə vurdu.

Mancur–Tsin imperiyasının müharibələri. Qərbi Çin müsəlman və monqol feodallarının hakimiyyəti altında idi. 1689-cu ildə uzunmüddətli Çin–Cuncqariya müharibələri başladı. 1758-ci ildə monqol mənşəli Cuncqariya (oyrat) xanlığı işğal edildi. Uyğurların Qaşqar şəhəri də zəbt edilərək Çinə qatıldı. Daha sonra mancurlar Şərqi Tibeti də zəbt etdilər. Mancur–Tsin imperatorları tabe edilmiş ərazilərdə hərbi məskənlər yaradır, çinli hərbiçilərə torpaq sahələri ayırırdılar. Bu torpaqlar ölkənin, əsasən, sərhəd hissələrində və işğal edilmiş ərazilərdə yerləşirdi.

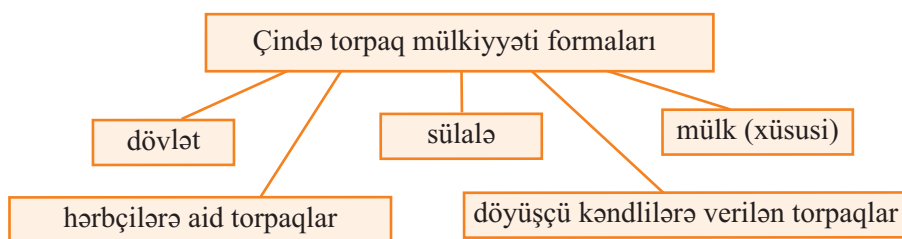
XVIII əsrin axırlarında mancır qoşunları Hind–Çinə yürüşlər etdi. Çin ordusu həlledici qələbələr əldə etməsə də, Birma, Vyet-

nam, Butan və Nepal mancurlardan asılılığı qəbul etməli oldu. Əsrin sonunda Koreya Çinə tabe edildi.

Beləliklə, aparılan işğalçı müharibələr nəticəsində geniş ərazilər Çindən asılı – vassal vəziyyətinə düşdü.

Sosial-iqtisadi vəziyyət və kənd təsərrüfatı. Tayvanı tabe etməklə mancurlar bütün Çində öz hakimiyyətlərini bərqərar etdilər. Çinin vahid dövlət halında birləşdirilməsi feodal-istehsal münasibətlərini daha da möhkəmləndirdi. Mancurlar Çində yeni vergi sistemi tətbiq etdilər. Vergilər 30–50% aşağı salındı.

İmperator və onun ailəsi əvvəlki sülalələrdə olduğu kimi, yenə də əsas torpaq mülkiyyətçisi idi. Mancuriyadakı torpaqlar yalnız hakim sülaləyə məxsus idi. Çinlilər Mancuriyada torpaq sahibi ola və oraya köçə bilməzdi. Hərbçilərə verilən torpaqlar irsən keçirdi. Lakin bu torpaqları satmaq olmazdı. Məbəd və məktəblərə məxsus torpaqlar, meşələr, dağlar, qamışıqlar və s. dövlət torpaqlarına daxil idi.

Mancur sülaləsi Çində öz dayağını necə möhkəmləndirdi?

Mancur sülaləsi ölkədə dayaqlarını möhkəmləndirdikdən sonra vergi və mükəlləfiyyətləri artırmağa başladı. Azad kəndlilər təhkimli halına salındı. Kəndlərdə inzibati-polis sistemi quruldu. On həyətdən ibarət təhkimli icmalar yaradıldı.

XVII–XVIII əsrlərdə Çində natural təsərrüfat qalsa da, yeni istehsal münasibətləri yaranırdı. Kəndlilər əvvəlki kimi torpaq vergisi ödəyir, müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Duz, çay, içki və s. istehsalına görə əlavə vergilər nəzərdə tutulmuşdu. Torpağı icarəyə götürən kəndlilər becərdikləri məhsulun yarısını icarədara verirdilər.

XVIII əsrin sonlarında döyüşçü kəndlilərə verilən torpaqlar iri feodallar tərəfindən müxtəlif yollarla ələ keçirildi. Böyük torpaq

sahibləri ölkənin təbiətinə uyğun ərazilərdə çəltik, çay, tütün, pambıq, tərəvəz, meyvə tədarükü sahələri yaratdılar və daha da varlandılar.

Şəhərlər və ticarət. Mancur hücumları nəticəsində ciddi ziyan çəkən şəhərlər qısa vaxt ərzində bərpa edildi. Şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olmaqla yanaşı, həm də mancurların dayaq nöqtələri, inzibati mərkəzləri sayılırdı. İri şəhərlərdə qarnizon, polis qüvvələri yerləşdirilmişdi. Yeni hökumət dövründə Nankin, Uçan, Kanton, Pekin nəhəng sənaye və ticarət mərkəzləri olmuşdu. Şəhərlərin əksəriyyətində ipəkçilik, çini qablar istehsal edən dövlət və xüsusi manufakturalar fəaliyyət göstərirdi. Mədən sənayesi məhsulları, çay, duz, gön-dəri istehsalı artmışdı. Şəhərlərdə tikinti işləri sürətlənmişdi. Duz, çay, metal istehsalı dövlət inhisarında idi.

Ölkənin birləşdirilməsi və yeni ərazilərin tabe edilməsi nəticəsində Çin bazarı genişləndi. Daxili və xarici ticarət yüksəldi.

Mancur və feodal zülmünə qarşı mübarizə. Mancur ağaları və Çin feodalları ilə kəndlilər arasında münasibətlər barışmaz şəkil almışdı.

XVIII əsrin əvvəllərində qəbul edilən qanunlara görə kəndlilər, demək olar ki, bütün hüquqlardan məhrum oldular. Sahibkarın icazəsi olmadan kəndli heç bir iş görə bilməzdi. Kəndlilərə aid vergi və mükəlləfiyyətlər artırıldı. İş rejimi ağırlaşdı. Dövlət tərəfindən müəyyən edilən sənətkarlar

Avropada Çin saxsı qabları (çini qablar) çox yüksək qiymətləndirilirdi. Avropalılar çox çalışsalar da, uzun müddət çini qabların sirrini öyrənə bilməmişdilər

Kantonda çay bazarı

daha çox vergi ödəməli, şəhər rəhbərliyinin bütün tələblərini yerinə yetirməli idilər.

Mancurlar şamançılıq dininə sitayiş edirdilər. Çin əhalisi isə konfutsçilik, buddizm, **daosizm***, islam dinlərinə sitayiş edirdi.

Mancur hakimiyyətini devirmək məqsədilə gizli dini təşkilat və cəmiyyətlər yaradılmışdı. Əhalinin, xüsusən kəndlilərin var-yoxdan çıxması etirazlara səbəb olurdu. Tsin sülaləsinin işğalçı müharibələri, onların əhaliyə qarşı apardığı **şovinist*** siyasət, ağır vergi sistemi, ölkəni bürüyən aclıq Çin xalqını üsyanlara sövq etdi. XVII–XVIII əsrlərdə ölkənin müxtəlif ərazilərində mancür və feodal zülmünə qarşı ardıcıl üsyanlar baş verdi. Lakin baş verən üsyanlar mütəşəkkil deyildi. Zəif silahlanmış üsyançıların arasında birlik yox idi. Bu səbəbdən də üsyanlar amansızcasına yatırıldı. Lakin kəndli üsyanları Mancur–Tsin sülaləsinin dayaqlarını sarsıda bildi.

Sual və tapşırıqlar

1. Mancurların Çinə tabe etdiyi əraziləri **xəritədə** göstərin.
2. Nə üçün Tsin sülaləsi «özünütəcrid» siyasəti aparırdı?
3. Çinin kənd təsərrüfatının xüsusiyyətlərini göstərin.
4. Milli və feodal zülmünün xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.
5. Tsin sülaləsinin idarəçilik sistemi haqqında kiçik **esse** yazın.
6. Çin haqqında 3–5 dəqiqəlik təqdimat hazırlayın.
7. Hökumətin «özünütəcrid» siyasətinə qiymət verin.
8. XVIII əsrin əvvəllərində verilmiş qanunun irticaçı xarakter daşdığını əsaslandırın.

XRONOLOGİYA

* **Daosizm** – Çində dini-fəlsəfi nəzəriyyə

* **Şovinist** – qatı millətçi

6. «GÜNDOĞAN ÖLKƏ»

*Yapon adaları yapon xalqının mədəniyyətinin yaran-
dığı və inkişaf etdiyi ərazilər olmuşdur. Şərqi Asiyanın
müxtəlif bölgələrindən və Sakit okeanın cənub hissəsin-
dəki adalardan insanlar Yaponiya adalarına köçdükdən
sonra erkən orta əsrlərdə yapon qəbilə icması yarandı.
Yapon xalqı da əksər slavyan, alman və ərəb tayfaları
kimi ibtidai icma quruluşundan birbaşa feodalizmə qədəm qoydu.*

Avropalıların Yaponiya ilə yaxınlaşması nəyə səbəb oldu?

*Yaponiya, Tokuçava, Xirado adası, təcrid-
olma siyasəti, Syoqun Sunayoşi*

Ölkənin siyasi cəhətdən birləşdirilməsi. Yeni dövrün astana-
sında Yaponiya faktiki olaraq bir sıra iri müstəqil knyazlıqlara
parçalanmışdı. Bu dövr «döyüşən vilayətlər» dövrü kimi tarixə
daxil olmuşdur. XVI əsrin sonlarında qüdrətli knyaz Oda Nobu-
naqa ölkədə mərkəzləşdirmə siyasəti yeridirdi. 1582-ci ildə va-
salları tərəfindən öldürülməsindən sonra onun yaxın köməkçisi
Xideyoşi mərkəzləşdirmə siyasətini davam etdirdi. Lakin onun
Koreyanı ələ keçirmək təşəbbüsü uğursuz oldu.

Syoqun* sistemi — iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən ən güc-
lü feodal ailəsinin hərbi-feodal diktaturasıdır.

1603-cü ildə imperatorun sərəncamı
ilə Tokuçava İyeyasu özünü syoqun
elan etdi. Bununla da üçüncü syoqun
sülaləsi — Tokuçava ailəsinin hakimi-
yəti başladı. Bu sülalə 1867-ci ilə kimi
Yaponiyanı idarə etdi. Tokuçava ailəsi-
nin dayağı olan Edo şəhəri dövlətin
paytaxtı oldu. İyeyasunun Yaponiyanı
siyasi cəhətdən birləşdirmək uğrunda
30 illik mübarizəsi uğurla başa çatdı.
Beləliklə, Nobunaqanın başlatdığı və
Xideyoşinin davam etdirdiyi mərkəzləş-

Tokuçava İyeyasu

* **Syoqun** — hökmdar, hakim, qoşun başçısı

Samuray

dirmə siyasətini İyeyasu başa çatdırdı. Lakin Avropanın bir sıra ölkələrindən fərqli olaraq, Yaponiyanın feodal knyazlara bölgüsü ləğv edilmədi. Yarımmüstəqil vəziyyətdə qalan knyazlıqlar inzibati-siyasi quruluşun əsası kimi qorunub saxlanıldı.

Yaponiyada mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasını Avropa ölkələrindən fərqləndirən nə idi?

Tokuqavanın feodal-mütləqiyyət rejimi. Daxili müharibələrin dayandırılması ölkədə təsərrüfatın canlanmasına, maddi və mənəvi mədəniyyətin yüksəlişinə kömək etdi. Tokuqavanın iqtisadi

qüdrəti ona məxsus əkin sahələrinin ölçüsü və onlardan əldə edilən gəlirlə müəyyən olunurdu. Bu nəslin mülkləri 68 əyalətdən 47-də yerləşirdi. Tokuqava sülaləsindən olan ilk üç syoqun özünün iqtisadi qüdrətinə arxalanaraq ölkədə mütləqiyyət diktaturası yaratdılar. Tokuqava mütləqiyyətinin hərbi dayağını samuraylar təşkil edirdi. Tokuqava hakimləri siyasi rejimin hərbi dayağını qorumaq üçün bir sıra qanunlar qəbul etdi. Samuraylara ticarətlə və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağan edildi.

1635-ci ildən tətbiq olunan girovluq sistemi Tokuqava nəslinin mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Bu sistemə görə knyazlar il ərzində dövrü olaraq hökmən paytaxt Edoya baş çəkməli idi. Onlar Edoda olmadıqları müddətdə ailələri girov kimi orada qalmalı idi. Hökumət girovluq sistemi ilə yanaşı, narazı feodalların torpaqlarının müsadirəsini və itaət etməyən feodalların digər bölgələrə köçürülməsini həyata keçirirdi.

Mərkəzi hökumət iri knyazları itaətdə saxlamaq üçün hansı tədbirə əl atmışdı?

Tokuqavanın yaratdığı siyasi sistem özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Ölkədə nominal olaraq, syoqun və imperatorun ikihakimiyyətliyi mövcud idi. Bununla belə, imperator hüquqi cəhətdən dövlətin başçısı sayılırdı. Faktiki olaraq, ölkəni syoqun idarə edirdi.

Xarici siyasət. Tokuqava hökuməti 1604-cü ildə ipək-xammanın və hazır ipək məmulatların xarici tacirlərdən satın alınmasına başladı. Əldə edilən gəlir hökumət və tacirlər arasında

bölüşdürülürdü. Bunlarla yanaşı, hökumət xarici ticarət əməliyyatlarının yapon və xarici gəmilər tərəfindən aparılması üçün xüsusi lisenziyalar verilməsini davam etdirirdi. Bu dövrdə Hollandiyanın Ost-Hind kompaniyası müntəzəm olaraq öz gəmilərini Kyüsyü limanlarına göndərməyə başladı.

XVII əsrdə Yaponiya feodal qəsri

Elə həmin vaxt yapon-holland ticarət müqaviləsi də imzalandı. Xirado adası hollandların dayaq məntəqəsi oldu.

1613-cü ildə Xirado adasında ingilis **faktoriyasının*** əsası qoyuldu, ingilis Ost-Hind kompaniyasına ticarət aparmaq imtiyazı verildi. XVII əsrin birinci yarısında Yaponiyanın Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə xarici əlaqələri genişləndi. Avropa və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə Yaponiyanın xarici ticarətinin genişlənməsi natural vergidən pula keçirilməsinə kömək etdi.

Yaponiyanın təcridolma siyasətinin başlanması. Hələ XVI əsrin ortalarında avropalılar Yaponiyaya gəlməyə başladılar. Avropalıların Yaponiyaya nüfuz etməsinin ən mühüm yekunu odlu silahın yayılması və onun ölkə daxilində istehsalının başlanması oldu. Avropalı tacirlərin ardınca Yaponiyaya katolik keşişlər və yezuit missionerləri də gəldi. Yeni etiqadı qəbul edənlərin əksəriyyəti ölkənin cənub-qərb hissəsinin yoxsul kəndliləri idi. Onlar xristianlığın bərabərləşdirici ideyalarında təsəlli axtarırdılar.

Avropa dövlətlərinin Yaponiyaya və Səfəvi dövlətinə xristian missionerləri göndərməsində oxşarlıq nə idi?

Tokuqava xristianlığı budda məbədi və konfutsi ideologiyası üçün qorxu, onun bərabərləşdirici ideyasını isə mövcud sosial-iqtisadi quruluş üçün təhlükə sayırdı. Yeni dini qəbul edən yaponların sayının artması xristianlar əleyhinə təqiblərin artmasına səbəb oldu. 1614-cü ilin yanvarında xristianlığı «imperianın düşməni» elan edən qanun qəbul edildi. Hökumətin təqibləri nəticəsində on minlərlə xristianlığı qəbul etmiş yaponiyalı öldürüldü.

* **Faktoriya** — Avropa tacirlərinin müstəmləkə ölkələrində ticarət kontorları və yaşadıqları yer

Tokuqavanın xristianlara qarşı cəza tədbirləri

Həyata keçirilən antixristian siyasəti Yaponiyanın Avropa ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrini zəiflətdi. Bu xətt tezliklə xaricilər əleyhinə siyasətə çevrildi. 1623–1624-cü illərdə ingilislər, ispanlar və portuqaliyalılar ölkə həddlərini tərk etməyə məcbur oldular. Beləliklə, Avropa müstəmləkəçiləri Yaponiyadan qovuldular və ölkə xarici aləmdən təcrid olundu.

Avropalıların Yaponiyadan qovulmasına səbəb nə idi?

Tokuqava sülaləsi özünütəcrid siyasətinin köməyi ilə Yaponiyanı siyasi cəhətdən birləşdirmək niyyətində idi.

Avropalılardan yalnız hollandlar ölkədən qovulmadılar. Onlar Yaponiyada üsyanın yatırılmasına kömək etdikləri üçün Desima adasında öz faktoriyalarını saxladılar. Yaponiyanın təcrid edildiyi bütün dövr ərzində Desima Avropaya yeganə açıq «pəncərə» rolunu oynadı. Yaponiyanın təcridolma siyasəti feodal münasibətlərinin sabitləşməsinə kömək etsə də, ölkənin iqtisadi inkişafına ləngidici təsir göstərirdi. Beləliklə, Yaponiya formalaşmaqda olan dünya bazarından süni surətdə kənarda saxlanıldı.

İqtisadi tənəzzülün başlanması. Yoşimunenin islahatları.

XVIII əsrin əvvəllərində Yaponiyada iqtisadi tənəzzül və ölkənin gələcək inkişafı üçün buxova çevrilən feodal münasibətlərinin dağılması özünü büruzə verdi. İqtisadiyyatın tənəzzülünün göstəricilərindən biri dövlətin maliyyə sisteminin böhranı idi. Syoqun Tsunayoşi (1680–1709) maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq

məqsədlə yeni pul kəsməyə və onun tərkibindəki qızılın miqdarını azaltmağa başladı. Metal pulların qiymətdən düşməsi pul sisteminin pozulmasına kömək etdi. Düyü və digər çoxişlənən malların qiyməti kəskin dəyişdiyi üçün əhəlinin vəziyyəti pisləşdi. Ölkə iqtisadiyyatının tənəzzülünün göstəricisi əhəlinin artımının aşağı səviyyədə olması idi. Feodal münasibətlərindəki tənəzzül öz əksini şəhərlərin inkişafında tapırdı.

Ölkədə ümumiyyətlə bazarı tədricən yaranırdı. Onun mərkəzi ən iri liman şəhərlərindən biri olan Osaka idi. Rayonların ixtisaslaşması baş verir, kapitalist istehsal üsulunun meydana çıxması üçün şərait yaranırdı. Xüsusi kapitalist manufakturaları ipəkçilik, pambıq parça və çaxır çəkmə istehsalında formalaşırdı.

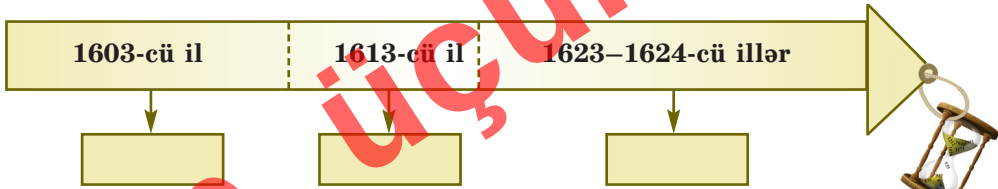
Syoqun Yoşimune (1716–1745) dövründə feodalizm quruluşunun tənəzzülünün qarşısını almaq üçün mühüm islahatlar həyata keçirildi. Samurayların nüfuzunu möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görüldü. Syoqun sarayında və feodal knyazlar arasında israfçılıq əleyhinə mübarizə aparıldı. Kəndlilərin torpaq paylarının alqı-satqısı rəsmən qadağan edildi. Qəbul edilən qanunlar feodalizm quruluşunun və mütləqiyyət rejiminin möhkəmləndirilməsini təmin etdi.

Sual və tapşırıqlar

1. Yaponiyanın siyasi cəhətdən birləşdirilməsi prosesini Avropa ölkələrindən fərqləndirən nə idi? 2. Yaponiyada mütləqiyyət rejimi hansı sülalə dövründə yaradılmışdı? 3. Tokugava nəslinin ölkədə girovluq sistemi yaratmaqda məqsədi nə idi? 4. Hökumətin xristianlıq əleyhinə siyasətinin ölkə üçün nə kimi nəticəsi oldu? 5. Yaponiyada daxili bazarın yaranmasını nə təmin etdi? 6. Yoşimunenin islahatları nəyə yönəlmişdi?

XRONOLOGİYA

7. ŞƏRQ XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

XVII—XVIII əsrlərdə Şərqdə baş verən hadisələr ədəbiyyatda və sənətdə öz əksini tapırdı. Bu dövrdə Şərqdə çoxlu tarixi əsərlər yarandı. Təsviri incəsənət, poeziya inkişaf etdi.

Bu dövrdə mədəniyyətdə hansı yeniliklər oldu?

İran, Benqal—Asiya cəmiyyəti, Kral cəmiyyəti, Çin, mavzoley, Yaponiya

Səfəvi və Əfşar imperiyalarında mədəniyyət. XVII—XVIII əsrlərdə Səfəvi və Əfşar imperiyalarının ərazisində maarifçilik sahəsində inkişaf davam etməkdə idi.

Tarix və coğrafiya elmləri daha yaxşı inkişaf etmişdi. Nadir şah haqqında əsərlər yazan tarixçilər arasında Mirzə Mehdi xan şahın bütün yürüşlərində onu müşayiət etmiş və «Dünyanı fəth edən Nadirin tarixi» əsərini yazmışdı.

Nadir şahın müasiri olan Məhəmməd Kazımın əsəri isə «Dünyanı bəzəyən Nadirin tarixi» adlanır. Bu əsərdə Əfşarlar imperiyasının daxili vəziyyəti haqqında xeyli material verilmişdir. Mütəxəssislər bu cəhətinə görə Məhəmməd Kazımın əsərini daha dəyərli hesab edirlər.

İqtisadi və siyasi tənəzzül memarlığın inkişafına mənfi təsir göstərsə də, bu sahədə müəyyən irəliləyişlər də olmuşdu.

XVIII əsr Səfəvi və Əfşar imperiyaları ərazisində tətbiqi sənətkarlığın və ticarətin yüksək inkişaf etdiyi dövrdür. Azərbaycan və İran sənətkarlarının hazırladığı gümüş məmulatlar, xalçalar, parçalar bütün dünyada məşhur idi.

Səfəvi və Əfşar imperiyaları ərazisindən bu dövrdə hansı mallar ixrac edilirdi?

Bu dövrün tanınmış rəssamları olan Məhəmməd Zaman Təbrizinin, Mülkünün əsərlərində Şərq və Qərb rəssamlıq məktəbi ənənələri də özünü göstərirdi.

Gözəl poeziya nümunələri yaradan Məcmər və dövrün ədəbiyyatında satiranın əsasını qoyan Cəndəqi məşhur şairlər idilər.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda və İranda meydan tamaşaları və kukla teatrları da geniş yayılmışdı.

Hindistan mədəniyyəti. XVII–XVIII əsrlərdə Hindistanda bir çox yeni mədrəsələr açıldı. Mədrəsələrə Moğol imperatorları və iri feodallar qəyyumluq edirdilər. Burada ilahiyyatla yanaşı, riyaziyyat, astronomiya, tibb və digər dünyəvi elmlər də öyrədilirdi. Mədrəsələrin ən məşhurları Dehlidə və Aqrada yerləşirdi.

Ölkədə ədəbiyyat və riyaziyyat sahəsində çalışan alimlərin uğurları daha böyük idi. Memarlığın inkişafı yüksək səviyyəyə çatmışdı. Memarlıq abidələri içərisində məscidlərin xüsusi yeri vardı. Dehlidəki Cümə məscidi, Vicapurdakı, Qolkonddakı məscidlər ən yaxşı memarlıq nümunələri sayılırdı.

Hindistanda memarlıq abidələri içərisində məscidlərin önəmli yer tutması nə ilə bağlı idi? ?

Hind miniatur rəssamlıq məktəbinin ən yaxşı nümunələri isə həmin dövrün xəttatları tərəfindən yazılan və bizə gəlib çatan kitablarında öz əksini tapıb.

İngiltərə və Fransa ilə əlaqələrin yaradılması Hindistan mədəniyyətinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, avropalılara da bu zəngin mədəniyyətlə tanış olmağa şərait yaratdı. Uilyam Consun 1784-cü ildə yaratdığı «Benqal–Asiya cəmiyyəti» bu işdə böyük rol oynadı. Sonralar bu cəmiyyəti Kral cəmiyyəti adlandırıdılar.

«Benqal–Asiya cəmiyyəti» nəyə xidmət edirdi? ?

Çoxdilli hind poeziyasında sadəcə xalqın arzu və ümidləri, feodallara qarşı mübarizəsi təsvir olunurdu. Bu dövrdə benqaliyalı Əbdül Qadir Bedilin şeirləri geniş yayılmışdı. Maratx dilində yazan şair Tuka Ramın əsərləri bu gün də maraqla oxunur.

Hindli sənətkarlar fil sümüyündən və ağacdən naxışlı əşyalar düzəldir, gözəl metal məmulatlar və saxsı qablar hazırlayırdılar. Onların toxuduqları incə və bəzəkli parçalar göz oxşayır, ürək açırdı. Rəqs, musiqi ölkənin ən inkişaf etmiş sənət sahələri idi.

Həmin dövrdə Hindistanda hansı dillər aparıcı rol oynadırdı? ?

Bu dövrdə Hindistanda yeni tipli teatrın əsası qoyuldu.

Çin mədəniyyəti. XVII–XVIII əsrlərdə Çində ensiklopediya və lüğətlər tərtib edilmiş, ədəbiyyat külliyyatı nəşr olunmuş, Çin klassik romanının inkişafında yeni mərhələnin əsası qoyulmuşdu.

XVII əsrin ortalarından etibarən ölkədə Çin dili ilə yanaşı, rəsmi dövlət dili olan mancur dilində də elmi və bədii əsərlər yazılırdı.

İncə və gözəl zövqə malik olan Çin sənətkarları və rəssamlarının sümükdən və mərmerdən hazırladıqları əşyalar əsl sənət əsərləri idi. Çin rəssamları ölkədə toxunan parçalara mürəkkəb, lakin insanın ruhunu və gözünü oxşayan incə naxışlar vururdular.

XVII əsrdə Çin memarlığında monumental binaların tikintisinə başlandı. Pekin sarayı, Mukdendəki (indi Şenyan) imperator mavzoleyi bu dövrdə inşa edildi.

Çin incəsənətinə, o cümlədən memarlığına Avropa ölkələrində tətbiq edilən yeni forma və üsullar ciddi təsir göstərə bilməmişdi. Çünki Çinin özünü təcrid siyasəti onu bu təsirdən qorumuşdu.

Yaponiya mədəniyyəti. XVII yüzillikdə Yaponiyanın ənənəvi mədəniyyəti formalaşmağa başladı. Bu dövrdə «şəkilli hekayələr» janrı meydana gəldi. Yapon şeirinin janrlarından olan haykunun (xokku) gözəl nümunələri yarandı. Hayku 3 sətirdən ibarət olub 5–7–5 heca sistemində əsaslanır. Matsuo Basyo bu janrın ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi.

Kukla teatrı, rəngkarlıq və elm inkişaf etdi. Dəqiq elmlər, o cümlədən təbiət elmləri, xüsusilə də riyaziyyat və aqronomluq sahəsində uğurlar əldə edildi. Teatr sənəti öz inkişafının zirvəsinə çatdı.

Təhsil də inkişaf etdi. XVIII əsrdə samuraylarla yanaşı, aşağı təbəqədən olan insanlar üçün də məktəblər açıldı.

Sual və tapşırıqlar

1. Bu dövrdə Şərq ölkələrində daha çox tarixi əsərlərin yaranmasını nə ilə izah etmək olar?
2. Moğol imperatorluğunun Hindistan memarlığının inkişafına təsirini faktlarla əsaslandırın.
3. «Benqal–Asiya» cəmiyyətinin Hindistan mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu izah edin.
4. Bu dövrdə Yaponiya mədəniyyətinin inkişafına təkan verən əsas amil nədən ibarət idi?

TÜRK DÜNYASI VƏ QAFQAZ XALQLARI XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ

8. OSMANLI İMPERİYASI — TƏNƏZZÜLÜN BAŞLANMASI

XVI əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperiyası Belqrad-dan İraqa qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Sonra Avropa fəthlərinə ara verildi. XVI əsrin sonlarında Osmanlı dövləti əsas diqqətini yenidən Avropaya yönəltdi. Lakin Osmanlı–Avstriya müharibəsi Osmanlı imperiyasının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. XVII əsr Osmanlı imperiyası üçün uğursuz başladı.

8.1. YENİ DÖVRƏ KÖHNƏ QAYDALARLA DAXİL OLAN İMPERİYA

Yeni dövr Osmanlı imperiyasının ictimai-siyasi həyatına necə təsir etdi? Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasının düşdüyü bu vəziyyətdən necə istifadə etmək istədilər?

Köprülü Mehmet Paşa, «Müqəddəs birlik», «Lalə dövrü», Qara Mustafa Paşa, timar, ziyamət

Osmanlı imperiyasında durğunluq. Yeni dövrün astantasında Osmanlı imperiyası Asiya, Avropa və Afrika qitələrində geniş ərazilərə malik idi. O, mühüm ticarət yollarına nəzarət edir, dövrünün ən böyük dövlətlərindən hesab olunurdu. Lakin bu dövlət artıq əvvəlki qüdrətini itirməyə başlamışdı. İmperiya sosial-iqtisadi, siyasi və hərbi tənəzzül mərhələsinə daxil olmuşdu. XVI əsrin sonlarından başlayan **durğunluq*** getdikcə geriləməyə çevrildi. Dövlət idarəçiliyinin tədricən zəifləməsi, qanun və qaydalara

Yeniçərilər

* **Durğunluq** – ictimai həyatda, mədəniyyətdə, təsərrüfatda və s. inkişafsızlıq, hərəkətsizlik

əməl olunmaması ölkədə sabitliyi pozurdu. Vergilərin artırılması iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatının tənəzzül etməsinə səbəb olmuşdu. Timar və ziyamət sistemi pozulmuşdu. Avropanı və bütün Yaxın Şərqi lərzəyə salan, çox mükəmməl təşkilati və ciddi intizamı ilə tanınan Osmanlı ordusunda nizam-intizam zəifləmişdi. Qadağan olunmasına baxmayaraq, yeniçərilər evlənir və alverlə məşğul olurdular. Yeniçərilər məvaciblərini vaxtında almayanda döyüşə getmək istəmir, hətta sultanların dəyişdirilməsi üçün qiyamlar da qaldırırdılar.

Müharibələrdə bir-birinin ardınca uğursuzluqlara məruz qalan Osmanlı imperiyası Avropa dövlətlərinə böyük güzəştlərə getməli oldu. Fransa, İngiltərə və Hollandiya yeni **kapitulyasiyalar*** aldı. 1615-ci ildə bağlanan Vyana müqaviləsi ilə Avstriya təbəələrinə Osmanlı mülklərində sərbəst ticarət hüququ verildi, gömrük haqqı aşağı salındı, katoliklərə kilsə tikməyə icazə verildi. Həmin ildə Venesiya da eyni imtiyazları aldı.

İlk islahat cəhdləri. XVII əsrin ikinci yarısında tənəzzül prosesinin qarşısını almaq üçün bir sıra islahatlar keçirildi. Bu islahatların məqsədi idarəçiliyi qaydaya salmaq, vergi sistemini tənzimləmək, həmçinin ordu və donanmada hərbi intizamı gücləndirmək idi. Dövlətin əvvəlki qüdrətini yalnız bu cür bərpa etmək mümkün olardı. Bu islahatlar baş vəzir Köprülü Mehmet Paşanın

Köprülü Mehmet Paşa

adı ilə bağlıdır. İslahatlar nəticəsində idarəçilik və hərbi intizam möhkəmləndirildi. Timar sistemi nizama salındı, xəzinə gəlirləri artırıldı. Ordu və donanma gücləndirildi. Həyata keçirilən islahatlar Osmanlı imperiyasının daxili vəziyyətini müəyyən müddətə yaxşılaşdırsa da, onun tənəzzülünün qarşısını ala bilmədi.

Sizcə, Köprülü Mehmet Paşanın islahatları nə üçün tənəzzülün qarşısını ala bilmədi?

Avropa qitəsindəki torpaqları əldə saxlamaq uğrunda aparılan müharibələr. İqtisadi-siyasi və hərbi tənəzzül

* **Kapitulyasiya** – Xarici təbəələrə dövlətin öz vətəndaşlarından daha artıq imtiyazlar verən qeyri-bərabər müqavilə

lünə baxmayaraq, Osmanlı imperiyası yeni ərazilər fəth etmək siyasətini davam etdirirdi. Osmanlı sultanı Avropa dövlətlərinə qarşı hərbi yürüşlər təşkil etdi. Bu yürüşlər nəticəsində Macarıstan krallığının əhəmiyyətli hissəsi və Dunay knyazlığı ələ keçirildi. 1664-cü ildə Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında bağlanmış Vasvar sülhünə görə Avstriya Transilvaniyaya müdaxilə etməyəcəyinə təminat verdi və təminat ödədi.

Beş il sonra Venesiya əksər dəniz mülklərindən məhrum edildi, Krit adası Osmanlı dövlətinə birləşdirildi. Osmanlı imperiyasının Ukrayna uğrunda Rusiya ilə apardığı müharibə 1681-ci ildə Baxçasaray sülhü ilə başa çatdı. Sağ sahil Ukraynası Osmanlı dövlətinə, sol sahil Ukraynası Rusiyaya verildi. Dnepr çayı iki dövlət arasında sərhədə çevrildi.

Avstriyanın katolikləşdirmə siyasətinə qarşı üsyan qaldıran macarlar Osmanlı imperiyasından yardım istədilər. Bu, Avstriya ilə münasibətləri gərginləşdirdi və yeni müharibəyə səbəb oldu.

Qara Mustafa Paşa

Vyana mühasirədə. 1683-cü il

Osmanlı ordusu baş vəzir Qara Mustafa Paşanın başçılığı ilə 1683-cü ildə Avstriyanın paytaxtı Vyananı mühasirəyə aldı. Mühasirə uzandı. Bu müddətdə alman və polşalıların səlibçi ordusu Vyanaya köməyə gəldi. Krım xanının xəyanət etməsi Osmanlı ordusunun uğursuzluğuna səbəb oldu. Məğlub olan Qara Mustafa Paşa ordusunu Budapeştə çəkdi.

«Müqəddəs birliyi»in yaradılması. 1684-cü ildə osmanlılar əleyhinə Avstriya, Polşa, Venesiya və Maltadan ibarət «Müqəddəs birlik» təşkil edildi. İki il sonra Rusiya da bu birliyə qoşuldu. Yalnız Fransa bu birliyə daxil olmaqdan imtina etdi. Müxtəlif cəbhələrdə vuruşmağa məcbur edilən Osmanlı ordusu məğlub oldu. 1699-cu ildə Osmanlı imperiyası ilə «Müqəddəs birliyi»ə daxil olan dövlətlər arasında Karlovitsa sülh müqaviləsi bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı imperiyasının ərazilərinin xeyli hissəsi Avstriya, Polşa və Venesiya arasında bölüşdürüldü. Beləliklə, Osmanlı dövləti geniş ərazilər itirdi.

Avstriyanın katolikləşdirmə siyasəti ilə «Müqəddəs birlik» arasında nə kimi əlaqə görürsünüz?

Osmanlı imperiyasının «Lalə dövrü». Sultan III Əhməd (1703–1730) Osmanlı imperiyasının qüdrətini geri qaytarmaq üçün yeni islahatlar həyata keçirməyə başladı. Həyata keçirilən islahatlar baş vəzir İbrahim paşanın adı ilə bağlıdır. Bu dövrü Osmanlı imperiyası tarixində «Lalə dövrü» adlandırırlar. Həmin dövrdə İstanbulda bir çox saray, köşk inşa olundu və bağçalar salındı. Kağızxana dərəsinin iki tərəfi Versaldakı Fontenblo parkı üslubunda gözəl bağçalar və köşklərlə bəzədildi və bura Səədabad adını aldı. Parkda yüzlərlə lalə növü yetişdirilirdi. İbrahim Paşanın laləyə vurğunluğu bu dövrə «Lalə dövrü» adı verilməsinə səbəb oldu.

Sultan III Əhməd

Avropa təcrübəsindən faydalanmaq məqsədilə Qərbi Avropa ölkələrinə elçilər göndərildi. Əsasən, elmi-texniki sahələrdə qabaqcıl yenilikləri tətbiq etmək üçün mütəxəssislər gətirilirdi. İbrahim Paşa Avropa dövlətlərinin hərbi sahədə üstünlüyünü başa düş-

düyü üçün Avropa tipli ordu yaradılana qədər Rusiya və Avstriya ilə münasibətləri pisləşdirməməyə səy göstərirdi. Həmin dövrdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Avropadan alınan ilk texniki vasitə mətbəə oldu.

Avropadan alınan ilk texniki vasitənin mətbəə olması nəyin göstəricisi idi?

Vəzir İbrahim Paşa

Osmanlı imperiyasında islahatlar ruhanilərin və yeniçərilərin müqaviməti üzündən yarımçıq və məhdud səviyyədə həyata keçirilirdi. Əsaslı dəyişikliklər edilmədiyi üçün islahatlar uğursuzluqla başa çatdı.

Sizcə, bu əsaslı dəyişikliklərə nə daxil ola bilərdi?

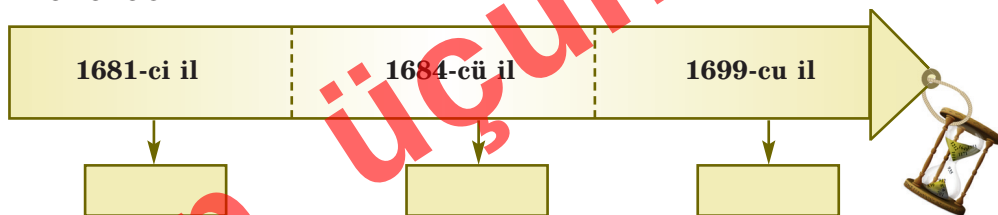
Bu dövrdə Osmanlı imperiyasının Avropa ölkələri ilə müharibələri davam edirdi. Avropa ölkələri Osmanlı imperiyasını sarsıtmaq üçün onu eyni vaxtda bir neçə cəbhədə vuruşmağa məcbur edirdilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Tarixdə əvvəllər mövcud olmuş hansı imperiyaları Osmanlı imperiyası ilə müqayisə edə bilərsiniz? 2. Osmanlı imperiyasının idarəçilik formasını təhlil edin. 3. Elmi kəşf və ixtiraların Osmanlı imperiyasının həyatına və mədəniyyətinin inkişafına təsirini izah edin. 4. Osmanlı imperiyasında «Lalə dövrü»ndə aparılan islahatlara aid **cədvəl** qurun.

XRONOLOGİYA

8.2. OSMANLI DÖVLƏTİNİN BEYNƏLXALQ NÜFUZUNUN ZƏİFLƏMƏSİ

Yeni əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti yaranmış əl-verişli vəziyyətdən istifadə edərək itirilmiş ərazilərini geri qaytarmağa çalışdı. 1711-ci il Prut yürüşündə Rusiya üzərində əldə edilən qələbə Osmanlı hakim dairələrində itirilmiş ərazilərin geri qaytarılmasına inam yaratdı. Amma bu inam özünü doğrultmadı.

XVIII əsrdə Osmanlı dövləti hansı müharibələrə qatıldı? Bu müharibələrin nəticələri necə oldu?

Patron Xəlil, Belqrad sülhü, Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi

1715-ci ildə Venesiya ilə müharibə Osmanlı dövlətinin qələbəsi ilə başa çatdı. Osmanlı dövlətinin əldə etdiyi qələbələr Avstriyanın ona qarşı yeni müharibəyə başlamasına səbəb oldu. 1718-ci ildə Avstriya və Venesiya ilə imzalanan Pojarevatsk sülh müqaviləsinə görə Serbiya və Bosniyanın şimalı Avstriyaya verildi, Moreya və Egin körfəzindəki adalar Osmanlı dövlətinə qaytarıldı.

Lakin Belqradın itirilməsi Osmanlı dövlətinin Mərkəzi Avropada mövqeyini zəiflətdi.

Patron Xəlil

Patron Xəlil üsyanı. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında olduğu kimi, siyasi sistemdə də böhran dərinləşməkdə idi. Yuxarı dairələrin hədsiz israfçılığı, özbaşınalığı, xalqa biganə münasibəti ölkədə böyük narazılığa səbəb olmuşdu. Ölkənin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi, saray və hökumət dairələrində rüşvətxorluq və talançılığın artması, hərbi uğursuzluqlar 1730-cu ilin sentyabr ayında İstanbulda üsyana səbəb oldu. Yeniçəri Patron Xəlilin başçılıq etdiyi bu üsyan

nəticəsində baş vəzir İbrahim Paşa öldürüldü, Sultan III Əhməd isə qardaşı oğlu Mahmudun xeyrinə taxtdan əl çəkdi. Bir müddət Patron Xəlillə sarayda hesablaşmalı oldular. Lakin 1730-cu ilin noyabrında Sultan I Mahmudun göstərişi ilə Patron Xəlil və üsyanın digər rəhbərləri sarayda qətlə yetirildilər. Üsyanın iştirakçılarına divan tutuldu.

Sizcə, nə üçün üsyan yeniçərilər arasında başladı?

?

XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı imperiyasında kənd təsərrüfatında və iqtisadiyyatın digər sahələrində böhran hələ də davam etməkdə idi. Əmtəə-pul münasibətləri ləng inkişaf edirdi. Buna görə də xarici ölkələrdən gətirilən malların rəqabətinə tab gətirməyən bir çox sənətkarlıq sahələri tənəzzülə uğrayırdı. Lakin sənətkar emalatxanalarının istehsal etdiyi bəzi məhsullara hələ də böyük ehtiyac var idi.

Belqrad sülhü. Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı müharibəsindən istifadə edən Avstriya Rusiya ilə ittifaq bağlayaraq ona qarşı yeni müharibəyə başladı. İki cəbhədə müharibə aparmasına baxmayaraq, Osmanlı dövləti bir sıra uğurlar qazandı. 1739-cu ilin sentyabrında Fransanın vasitəçiliyi ilə Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında Belqrad sülhü imzalandı. Sülhə görə Pojarevatsk müqaviləsi ilə Avstriyaya verilmiş Serbiya və Belqrad Osmanlı dövlətinə qaytarıldı. Müttəfiqi olan Avstriyanın məğlub olması, İsveçlə yeni müharibə təhlükəsi Rusiyanı da sülh bağlamağa vadar etdi. Belqrad sülhünə görə Azov qalası Rusiyaya verildi. Osmanlı dövləti Qara və Azov dənizlərində ticarət gəmiləri və hərbi donanma saxlamaq hüququnu özündə saxladı. Hər iki dövlət onların Şimali Qafqaza müdaxilə etməyəcəkləri barədə təminat verdi.

Sizcə, nə üçün Osmanlı və Rusiya bir-birindən Şimali Qafqaza müdaxilə etməmək barədə təminat aldı?

?

Belqrad sülhü Osmanlı dövlətinin imzaladığı sonuncu uğurlu sülh müqaviləsi oldu.

1740-cı ildə Osmanlı imperiyası ilə Fransa arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Osmanlı imperiyasında ticarət edən fransız tacirləri üçün 10%-li gömrük rüsumu müəyyən edildi. Sonralar İngiltərə, Hollandiya və digər ölkələrin tacirləri də belə hüquqlar aldılar.

Bu cür güzəştlərə gəlməyin Osmanlı imperiyası üçün hansı mənfi cəhətləri ola bilərdi?

?

Çeşmə dəniz döyüşü, 1770-ci il

XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı–Rusiya müharibələri. Bu dövrdə Rusiya özünün başlıca xarici siyasətini – Qara dəniz sahillərinə çıxışı təmin edə bilmədi.

1768-ci ildə Osmanlı dövləti Avstriya və Fransanın təhriki ilə Rusiyaya müharibə elan etdi. Hərbi əməliyyatlar Balkan yarımadası, Krım və Qafqazda aparılırdı. Rusiya müharibənin gedişində üstünlüyə nail oldu. Ləzgi, Kaqul və Çeşmə dəniz döyüşündə rus ordusunun və donanmasının qazandığı qələbələr müharibənin taleyini həll etdi. Lakin Avropa dövlətləri Rusiyanın Balkanda mövqeyinin güclənməsini istəmirdilər. Avropa dövlətlərinin təzyiqləri altında Rusiya müharibəni dayandırmağa məcbur oldu.

1774-cü ilin iyununda imzalanan Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsinə görə Dnepr və Cənubi Buq çayları arasındakı ərazilər,

Osmanlı imperiyası Kiçik Qaynarca sülhündən sonra

həmçinin Kabarda Rusiyaya keçdi. Rusiyanın ticarət gəmilərinə Qara dənizdə, Bosfor və Dardanel boğazlarında sərbəst üzmək hüququ verildi. Osmanlı dövləti tarixdə ilk dəfə olaraq məğlub dövlət kimi təzminat ödəmək məcburiyyətində qaldı. Osmanlı sultanı Krım xanlığının müstəqilliyini tanıdı. Şərtlərinə görə Kiçik Qaynarca sülhü Osmanlı dövlətinin Karlovitsadan sonra imzaladığı ən ağır sülh müqaviləsi oldu. Qara dənizdə Osmanlı dövlətinin şəriksiz hökmranlığı dövrü başa çatdı, onun beynəlxalq nüfuzu zəiflədi.

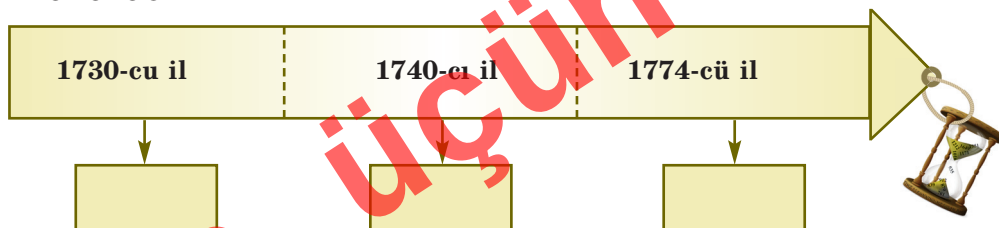
Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi

Sual və tapşırıqlar

1. Kiçik Qaynarca və Karlovitsa sülhünü müqayisə edin. Bu sülhün Osmanlı imperiyası üçün ağır nəticələrini müəyyənəldir. 2. 1740-cı ildə Osmanlı imperiyası ilə Fransa arasında bağlanmış müqavilənin Osmanlı dövlətinin iqtisadiyyatına göstərdiyi mənfi təsiri müəyyənəldir. 3. Osmanlı imperiyasına qarşı birləşən dövlətlər arasındakı ziddiyyətin səbəblərini izah edin. 4. Bəhs olunan dövrdə Osmanlı imperiyasının hərbi uğursuzluğunun səbəbləri nə ilə bağlı idi?

XRONOLOGİYA

8.3. AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN OSMANLI İMPERİYASINI BÖLÜŞDÜRMƏK PLANLARI

Osmanlı imperiyası ilə bağlı Rusiya imperatriçəsi II Yekaterinanın xüsusi planları var idi. Bu dövrdə hazırlanan «Yunan layihəsi»nə görə Osmanlı dövlətinin ərazisi Avstriya və Rusiya arasında bölüşdürülməli və Rusiyanın himayəsi altında «Bizans imperiyası»

bərpa edilməli idi. II Yekaterina Balkan yarımadasını osmanlılardan təmizləməyi, Bizans imperiyasını bərpa etməyi və taxt-taca öz nəvəsi Konstantini gətirməyi düşünürdü. II Yekaterinanın bu planı digər böyük Avropa dövlətləri üçün maraqlı olmadı. Çünki bu dövrdə beynəlxalq güclər «Şərq məsələsi»nin ətrafında baş sındırırdılar.

Bəs «Şərq məsələsi»nin əsasını nə təşkil edirdi?

Şərq məsələsi, Yassı sülh müqaviləsi, Sultan III Səlim, «Nizami-cədid»

«Şərq məsələsi». XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya və bir sıra Qərbi Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə aparmaq cəhdi «Şərq məsələsi»nin yaranmasına səbəb oldu. «Şərq məsələsi»nin əsasını Osmanlı dövlətini parçalamaq və onun ərazilərini bölüşdürmək planı təşkil edirdi.

Bu məsələnin həyata keçirilməsində Rusiya başlıca rol oynayırdı.

«Yunan layihəsi» ilə «Şərq məsələsi»nin oxşar və fərqli cəhətləri nədən ibarət idi?

Osmanlı imperiyasında siyasi və iqtisadi tənəzzülün güclənməsindən istifadə edən İngiltərə və Fransa onu asılı vəziyyətə salmaq üçün Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik edirdilər. Bu yolla onlar Osmanlı dövlətini tamamilə Avropadan çıxarmağa, Rusyanı isə zəiflətməyə çalışırdılar.

XVIII əsrin sonlarında «Şərq məsələsi» Rusiya xarici siyasətinin ana xəttinə çevrildi. Bu dövrdə İngiltərə və Fransa arasındakı rəqabət kəskinləşdi.

İzmayıl qalası uğrunda döyüş

Yassı sülh müqaviləsi. Krımın işğalına cavab olaraq Osmanlı sultanı 1787-ci ildə Rusiyaya müharibə elan etdi. Balkan yarımadasında yeni ərazilər ələ keçirməyə çalışan Avstriya Rusiyanın müttəfiqi kimi müharibəyə qoşuldu.

Osmanlı dövləti iki cəbhədə müharibə aparmalı oldu. Avstriya ordusu Belqradı, Rusiya isə Akkerman, Bender və İzmayıl qalalarını ələ keçirdi. Osmanlı dövləti sülh bağlamağa məcbur oldu. 1791-ci ildə imzalanan Yassı sülh müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti Krım xanlığının Rusiya tərəfindən işğalını təsdiq etdi. Dnestr çayı iki dövlət arasında sərhədə çevrildi. Rusiya Qara dənizdə qəti olaraq möhkəmləndi.

Beləliklə, Yassı sülh müqaviləsi Osmanlı dövlətinin qüdrətini daha da sarsıtdı və Rusiyanın yeni işğalları üçün şərait yaratdı.

Sultan III Səlimin islahatları. XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyasının Rusiya ilə müharibələrdə uğursuzluğu ölkədə siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi. Beynəlxalq vəziyyətin pisləşməsi Osmanlı hakim dairələrini narahat etməyə başladı. Belə bir şəraitdə onların qüdrətli orduya xüsusilə ehtiyacı var idi. Ordunun əsasını feodal süvarisi və yeniçərilər təşkil

Sultan III Səlim

edirdi. Ordunu Avropa qaydasında qurmaq zərurəti yaranmışdı.

Ordunun vəziyyəti nəyi göstərirdi?

?

Dövlətin belə ağır dövründə taxta çıxan Sultan III Səlim (1789–1807) bütün sahələrdə islahatlar həyata keçirmək üçün layihə hazırlamağı tapşırırdı. İlk növbədə, Avropa təcrübəsini öyrənmək üçün Avropa ölkələrinə nümayəndələr göndərildi. III Səlim Fransa təcrübəsini əsas tutaraq 1792–1793-cü illərdə «Nizami-cədid» (yeni qayda) adlanan islahatları həyata keçirməyə başladı. Hərbi islahatın keçirilməsinə üstünlük verildi. İslahatlar İsveç və Fransa hərbiçilərinin iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Ordunun xərclərini ödəmək üçün xüsusi xəzinə ya-

«Nizami-cədid» ordusunun paradı. III Səlim paradı izləyir

radıldı. Donanmanın yenidən təşkili üçün yeni tipli gəmilər hazırlandı. Hərbi mühəndislik məktəbi genişləndirildi.

Hərbi islahatlara nə üçün üstünlük verildi?

?

İdarə sistemində həyata keçirilən islahat imperiyanın 28 əyalətə ayrılmasını, onların idarə edilməsi üçün təcrübəli vəzirlərin göndərilməsini nəzərdə tuturdu. Qanunlara əməl etməyən şəxslər vəzifədən uzaqlaşdırılırdı. Avropa ölkələrindəki yenilikləri vaxtında öyrənmək üçün London, Paris, Vyana və Berlin şəhərlərində daimi səfirliklər açıldı.

İslahat təhsil sistemində yeni məktəblərin açılmasını, dövlət mətbəəsinin yaradılmasını, məktəblərdə xarici dil kimi fransız dilinin tədrisini nəzərdə tuturdu.

Nə üçün məhz fransız dilinin tədrisi nəzərdə tutulurdu?

?

İslahatlar iqtisadi sahədən də yan keçmədi. Yerli məhsullardan istifadə təbliğ olunmağa başlandı. İsrəfçiliğin qarşısını almaq üçün addımlar atıldı. Dövlət idarələrində yerli mallardan istifadə edilməyə başlandı.

Yassı sülhündən sonra yaranmış vəziyyət

Lakin əvvəlki islahatlar kimi, III Səlimin islahatları da mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti nəticəsində uğursuz oldu. Bunun başlıca səbəbi islahatı həyata keçirən kadrların olmaması və III Səlimin qətiyyətsizliyi idi. Ordu quruculuğu yeniçəriləri təmin etmədiyinə görə onlar mühafizəkar qüvvələrin əlində alətə çevrildilər. Nəticədə 1807-ci ildə Sultan III Səlim və islahat tərəfdarları qətlə yetirildi. Sultan III Səlimin həyata keçirməyə çalışdığı islahatlar yarımçıq qaldı.

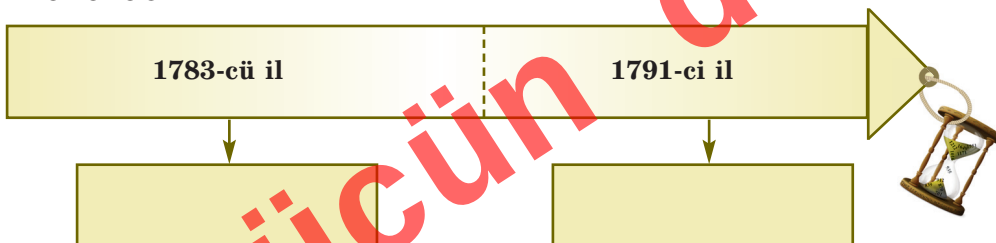

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin sonlarında Osmanlı imperiyasında tənəzzül dərinləşdirən amillər nədən ibarət idi? 2. Nə üçün bütün Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasına qarşı belə sərt siyasət yeridirdilər? 3. Rusiyanın «Bizans imperiyası»nın bərpa edilməsi planını nə üçün Avropa ölkələri dəstəkləmədilər? 4. III Səlimin islahatları nə üçün uğursuzluqla nəticələndi? 5. Niyə əksər müharibələrdə Avstriya Rusiyanın müttəfiqi kimi çıxış edirdi? 6. Sultan III Səlimin islahatları *cədvəlini* doldurun:

Hərbi sahədə	İdarəetmə sahəsində	Təhsil sistemində	İqtisadi sahədə

XRONOLOGİYA

9. MƏRKƏZİ ASİYA XANLIQLARI

XVI əsrin əvvəllərində artıq Qızıl Ordu dövlətinin və Teymur imperatorluğunun varlığına son qoyulmuşdu. Bundan sonra həmin dövlətlərin tərkibində olmuş Mərkəzi Asiya xalqlarının həyatında yeni səhifə açıldı. Həmin ərazilərdə yaşayan özbək, qazax, qaraqalpaq, türkmən və digər türk xalqlarının həyatı dəyişdi.

Mərkəzi Asiyada başqa hansı türk xanlıqları meydana gəldi? Qazaxlar, yəni «azad ruhlu insanlar» necə müstəmləkə xalqına çevrildilər?

Tauke xan, yurqal, tanxo, Buxara xanlığı, Batır Sırım

Mərkəzi Asiya xanlıqlarının yaranması. XV əsrdə Qızıl Ordu dövlətinin dağılması nəticəsində meydana gələn Qazax xanlığı XVI əsrdə əvvəl iki orduya, daha sonra üç orduya (**juza***) bölündü. Ulu (böyük) Ordu indiki Qazaxıstanın cənub-şərqini, Orta Ordu mərkəz və şimal hissəsini, Kiçik Ordu isə qərb hissəsini əhatə edirdi. Ordular (juzlar) müstəqil siyasi qurumlar idilər. Onlara feodal əyanların qurultayında seçilən xanlar başçılıq edirdilər. Juzların əhalisi, əsasən, köçəri maldarlıqla məşğul olurdu.

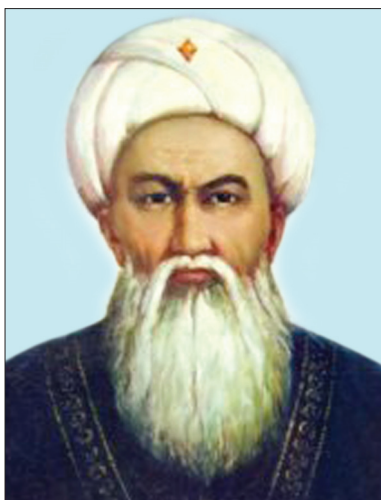
Mərkəzi Asiyanın cənub-şərq ərazilərində isə əhalisi özbək, tacik və türkmənlərdən ibarət olan iki xanlıq təşkil olunmuşdu. Bunlardan birinin mərkəzi Buxara, digərininki isə Xi-və idi. XVIII əsrin əvvəllərində bu xanlıqların sırasına daha bir özbək xanlığı — Kokand da daxil oldu. Qırğızlar, əsasən, Tyan-Şan dağlarının ətəyində yaşayırdılar. Onların siyasi qurumu yox idi.

Siyasi qurumun olmaması dedikdə nə başa düşürsünüz?

Qazax xanlığı (juzları) XVI–XVIII əsrlərdə

* Juz – (yüz) qazaxça, hissə, tərəf

Tauke xan

XVII əsrin sonu — XVIII əsrin əvvəllərində Tauke xanın dövründə üç ordu arasında sıx münasibətlər yarandı. Ordular birləşərək vahid Qazax dövlətini qurdular.

Tauke xanın qəbul etdiyi qanunlar feodal-istehsal münasibətlərinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Bu qanunlar qazaxların adət-ənənələri və şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Tauke xanın hakimiyyət dövrü Qazax xanlığının «qızıl əsri» hesab edilir.

Mərkəzi Asiya xanlıqları XVIII əsrdə. XVIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada qədim sənət və ticarət mərkəzləri olan Səmərqənd, Buxara, Xivə,

Daşkənd şəhərləri ilə yanaşı, yeni yaranan Kokand, Nəməncan şəhərləri də sürətlə inkişaf edirdi. Sənətkarlıq sexlərində pambıq və ipək parça, silah, zərgərlik, qab-qacaq, kağız, dulusculuq və başqa məhsullar istehsal olunurdu. Mərkəzi Asiya ölkələri Ru-

Xivə, Buxara və Kokand xanlıqları

siya, Hindistan, Çin, İran və Azərbaycanla sıx ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Rusiya mallarının Mərkəzi Asiya bazarlarına daxil olması genişləndirdi. Bu cəhət Mərkəzi Asiya ilə Rusiya arasında əlaqələrin artmasına kömək edirdi. İpəkçiliyin və Çinlə ticarətin qüvvətlənməsi nəticəsində Fərqanə iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmişdi.

Mərkəzi Asiya xanlıqlarında əsas torpaq mülkiyyəti formaları **dövlət** (*xan*), **mülk**, **soyurqal** və **tanxo*** idi. Soyurqal və tanxo dövlətə xidmət müqabilində verilirdi.

Ticarət əlaqələri, əsasən, mübadilə yolu ilə aparılırdı. Köçəri tayfalar içərisində patriarxal qəbilə məişətinin qalıqları hələ də mövcud idi. Tayfa — aymaklar ayrı-ayrı təsərrüfat özləri olan aullara — obalara bölünürdü. Aullar, adətən, qan qohumlarından ibarət olurdu. Qazax aullarına hərbi rəis hesab edilən başçılar rəhbərlik edirdi. Onlar *batır-bahadır* və *biy* adını daşıyırdılar. Aulların birliyinə sultan başçılıq edirdi. Onlar özlərini, adətən, Çingiz xanın törəmələri hesab edirdilər. Məhkəmə işlərinə biylər baxırdılar.

Qazaxlar arasında feodal-zadəgan əsilzadələrin olması nəyi göstərirdi?

Cunqarların Böyük Ordunu tutması. Qazax orduları tez-tez Qərbi Monqolustanda yaranan Cunqar xanlığının qarətçi hücumlarına məruz qalırdı. 1723-cü ildə cunqarlar qazaxları ağır məğlubiliyyətə düşürdülər. Orta Ordunun mərkəzi Türküstan şəhəri ələ keçirilib dağıldı. Böyük Ordu (juz) cunqarların hakimiyyəti altına keçdi. Bu dağıntı və qarətlər qazax tarixinə «böyük fəlakət» kimi daxil oldu.

Üç ordu arasında Tauke xanın vaxtında yaranan ittifaq dağıldı. Böyük Ordunun cunqarların hakimiyyəti altına keçməsi ilə Orta və Kiçik Ordular Çin və Rusiya kimi iri dövlətlərin arasında qaldı. Hadisələrin təbii gedişi orduları həmin dövlətlərin birinə qoşulmağa vadar etdi. Orta Ordu Çindən vassal asılılığını qəbul etməli oldu.

Qazax xanlığının bölüşdürülməsi. Obaları rus sərhədinə yaxın olan Kiçik Ordunun başçısı Əbülxeyir xan 1731-ci ildə Rusiyanın tərkibinə daxil olmaq haqqında akt imzaladı. Gələcəkdə ölkənin daxili rayonlarına müdaxilə niyyəti ilə Or çayının Ural çayına töküldüyü yerdə ruslar tərəfindən Orenburq şəhər-qalası

* **Tanxo** — yalnız hərbi xidmət müqabilində verilirdi

Orenburq şəhər-qalasının planı

Buxara xanlıqları arasında bölüşdürüldü. Lakin bu zaman özbək xanlıqlarında hakimiyyət zəif idi. Ayrı-ayrı feodal özbək qəbilələri arasında mübarizə, demək olar ki, ara vermirdi. Xivə xanının Əfşarlar imperiyasının şimal vilayətlərinə basqını 1740-cı ildə Nadir şahın Xivə xanlığına hücumuna səbəb olmuşdu. Nadir şah Xivəni tutub, Xivə xanlığını özünə tabe etdi. Buxara xanlığı isə müqavimət göstərmədən tabe olmuşdu. Nadir şahın yürüşündən sonra zəifləyən Xivə türkmən tayfalarının əlinə keçmişdi. Lakin bir müddət sonra özbək əsilzadələrindən Məhəmməd Əmin Xivə xanlığını bərpa etdi. O, xanlıq dövrünün axırınadək ölkəni idarə edən Xivə xanları sülaləsinin banisi oldu.

Batır Sırımın başçılığı altında üsyan. Ölkənin qonşu dövlətlər tərəfindən işğal qazax tayfalarının xalq azadlıq hərəkatına başlamasına səbəb oldu. 1783-cü ildə Kiçik Orduda Batır Sırımın başçılığı ilə rus müstəmləkəçiliyinə və yerli hakimiyyətə qarşı uzunmüddətli üsyan başlandı. Rusiyanın Kiçik Orduda xan hakimiyyətini ləğv etməsi üsyanı daha da genişləndirdi. Qazaxların xalq azadlıq mübarizəsinə Osmanlı dövləti yardım edirdi.

Batır Sırım

Üsyanın birinci mərhələsində Sırımın müstəmləkəçilər üzərində qələbələri xan hakimiyyətinin bərpa edilməsinə səbəb oldu. Çar hökuməti məcbur olub batır və biylərə bir sıra imtiyazlar verdi.

Üsyanın ikinci mərhələsi isə yoxsulların varlılara qarşı mübarizəsinə çevrildi. Üsyanda mühüm rol oynayan icma rəislərinin sultanların tərəfinə keçməsi üsyanı zəiflətdi. Onlar öz imtiyazlarını itirmək istəmirdilər. Kiçik Ordu rəhbəri Nureli xan üsyan rəhbəri Batır Sırm başda olmaqla digər üsyan başçılarını təşkil etdiyi xan şurasına daxil etdi. Bu üsyançılar arasında təfriqəyə səbəb oldu. Çar hökumətindən dəstək alan sultanlar Sırma qarşı çıxdılar.

1797-ci ildə Batır Sırm Xivəyə tərəf geriye çəkilməyə məcbur oldu.

Üsyandan nəticə çıxaran Rusiya müstəmləkəçilik siyasətini bir qədər yumşaltmağa məcbur oldu.

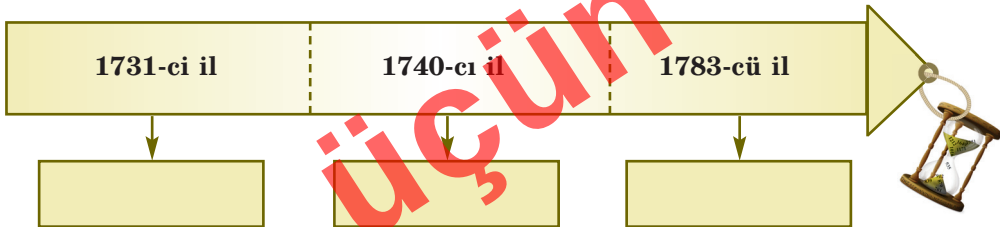

Sual və tapşırıqlar

1. Tauke xanın hakimiyyət dövrü niyə qazaxların «qızıl əsri» adlanır? 2. Qazax aulunu və onun idarə sistemini təsvir edin. 3. Kokand xanlığı harada və necə yarandı? 4. Nə üçün Kiçik Ordu Rusiyanın tərkibinə daxil olmaq haqqında akt imzaladı? 5. Rusiya Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanı zəbt etmək üçün hansı tədbirləri gördü? 6. *Cədvəli* dəftərinizə çəkin və doldurun:

Batır Sırmın üsyanı	
Başlama səbəbi	
Üsyanın nəticəsi	

XRONOLOGİYA

10. VOLQABOYU, URAL VƏ SİBİR TÜRKLERİ

XIII əsrdə monqollar Volqa-Bulqar dövlətinin varlığına son qoydular. Volqa-Bulqar dövlətinin ərazisi Qızıl Ordu dövlətinin tərkibinə daxil oldu.

XV əsrdə Qızıl Ordu dövləti dağıldandan sonra Volqa bulqarları müstəqil Kazan xanlığını yaratdılar. Bu xanlıq bir əsrdən çox mövcud oldu. XVI əsrdə Volqa bulqarları müstəqilliklərini itirdilər və Kazan xanlığı Rusiya dövlətinə birləşdirildi.

Rus müstəmləkəçilərinin idarəçiliyi Volqa bulqarlarının həyatında hansı izləri qoydu?

Tatar, başqırd, çuvaş, kalmık, tarxan, yasaq, Seyid Batır, Qanunnamə

XVII–XVIII əsrlərdə Rusiya dövləti Volqaboyu və Uralda tatar və başqırd (başqurd) feodallarının bəzi imtiyazlarını saxlamışdı. Onlar tarxan və yüzbaşı ola bilərdilər. Tarxan hərbi rütbə idi. Bu rütbəni alan feodallar Rusiyanın cənub-şərq sərhədlərini qoruyur, qazax və kalmık xanları ilə Rusiya arasındakı danışıqlarda vasitəçi olurdular. Tarxanlar vergi və mükəlləfiyətlərdən azad idilər. Bu dövrdə Volqaboyu və Uralda əsas torpaq mülkiyyətçisi dövlət idi. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər torpaqdan istifadəyə görə **yasaq** adlı vergi ödəyirdilər.

İnzibati və məhkəmə vəzifələrini bölgələrdə bəylər, yüzbaşılar görürdülər.

Volqaboyu və Ural türklərinə qarşı Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin əsasında rusların tarixi türk torpaqlarına köçürülməsi dururdu. Tatar, başqırd, çuvaş türklərinin torpaqlarında şəhərlər salınır, qalalar tikilir, kilsələr inşa olunurdu. Yerli əhalinin torpaqları zorla əllərindən alınır və bu torpaqlara Rusiyadan mülkədarlar, kəndlilər köçürülürdü.

Volqaboyu və Uralda Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin əsas məqsədi nə idi?

Volqaboyu və Ural torpaqlarını ruslaşdırma siyasətinin digər bir yolu da yerli əhalini öz ata-baba yurdlarından sürgün etmək idi.

Ruslaşdırma siyasətinin üçüncü yolu isə müsəlman əhalinin zorla xristianlaşdırılması idi. Məscidləri dağıdır, ruhaniləri hüquq və imtiyazlarından məhrum edirdilər. Bu, əhalinin əsrlər boyu formalaşmış həyat tərzinə, əxlaqına, mədəniyyətinə böyük zərbə idi. Ruslaşdırma siyasətini hökumət iqtisadi siyasətlə paralel aparırdı. 1649-cu ildə qəbul edilmiş Qanunnaməyə görə xristianlığı qəbul etməyən mülkədarlar təhkimli kəndliyə sahib ola bilməzdilər. Beləliklə, xristianlığı qəbul etməyən müsəlman zadəganlar torpaqlarını və kəndlilərini itirirdilər.

Volqaboyu və Ural türklərinin yaşadıkları ərazilər

Rus sənayesinin spesifik cəhətlərindən biri manufakturalarda, zavodlarda təhkimli kəndli əməyindən istifadə olunması idi. I Pyotrun dövründə Volqaboyu və Ural türklərinə qarşı müstəmləkəçilik siyasəti daha da sərtləşdirildi. I Pyotrun islahatları nəticəsində Volqaboyu və Ural türklərinin torpaqlarında zavodlar tikilir, yerli əhali bu zavodlara təhkim edilirdi. Beləliklə, azad türk kəndliləri təhkimli halına salınırdı.

Türk kəndliləri necə təhkimli halına salındı?

Bir tərəfdən türklərin bütün hüquqları məhdudlaşdırılır, xristianlıq onlara zorla qəbul etdirilirdi. Digər tərəfdən I Pyotra yeni ordu və donanma yaratmaq üçün lazım olan vəsaitin xeyli hissəsi Volqaboyu və Ural türklərinin üzərinə düşürdü.

XVIII əsrin əvvəllərində Volqaboyu və Ural türklərinin azadlıq mübarizəsi yeni mərhələyə daxil oldu. Üsyan edən xalq müstəqilliyini bərpa etmək istəyirdi. Belə üsyanlardan birinə tatar Seyid Batır rəhbərlik edirdi. Rusiya Mərkəzi Asiyanı və Qazaxıstanı işğal etmək üçün bu əraziyə bir istinadgah kimi baxırdı. Böyük qüvvə hesabına üsyan yatırıldı.

XVIII əsrin ortalarında tatar və başqırd xalqlarının daha güclü üsyanı baş verdi. Üsyanın başçısı Abdulla Qaliya (Batırşah)

Batırşah

olurdular. Xakaslarda XVII əsrin ikinci yarısında feodal münasibətləri yaranmışdı.

Tuvalılar Yenisey çayının yuxarı axarında yaşayırdılar. Dağlıq ərazidə yaşayan tuvalılar köçəri maldarlıqla məşğul olurdular.

Sibir türklərinin yaşadıkları ərazilər

idi. Bu üsyan da Rusiya imperiyası tərəfindən yatırıldı.

Sibir türkləri. Sibir Ural dağlarından Sakit okeana qədər olan çox böyük ərazini əhatə edir. Bu ərazidə çoxlu tayfa və xalqlar yaşayırdı. Bu tayfa və xalqlar müxtəlif inkişaf mərhələlərində idilər.

Sibirin əsas əhalisi türklərdən ibarət idi. Yakutlar Lena çayının orta axarı boyunca yaşayır, maldarlıqla, xüsusən də maralçılıqla məşğul olurdular.

Şərqi Sibirdə, indiki Krasnoyarsk vilayətində xakaslar yaşayırdılar. Onlar əkinçilik və maldarlıqla məşğul

XVI–XVII əsrlərdə Sibir türkləri Rusiyanın müstəmləkə əsarətinə düşdülər.

Sibirə rus məmur və tacirlərini cəlb edən bu ölkənin zəngin xəzi idi. Xarici bazarlarda xəz yüksək qiymətə satıldığından məmurlar türkləri yasaq vergisini xəzlə verməyə məcbur edirdilər. Onlar əhalini aldatmaqla, yaxud zorakılıqla çoxlu xəz-dəri toplayırdılar.

Çar Rusiyasının yeritdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində XVIII əsrdə Rusiyanın Avropa hissə-

sindən Sibirə köçən rusların sayı sürətlə artmağa başladı. Bura köçənlərin içərisində kəndlilər, din xadimləri və müxtəlif peşə sahibləri də vardı. Sibirə sürgün olunanların da sayı artmaqda idi.

Sizcə, nə üçün Rusiya imperiyası Sibirə köçən rusların sayının sürətlə artmasında maraqlı idi?

XVIII əsrdə Sibirdə ilk sənaye müəssisələri işə salındı. Bunlar metallurgiya, gümüşəritmə zavodları, duz istehsalı zavodu idi. Beləliklə, Sibir kəndləri təhkimli işçi mənbəyinə çevrildi.

Sibirin Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində yerli türk xalqları azadlıqlarını itirir, torpaqlardan məhrum olur və xristianlaşdırılırdı. Müstəmləkə zülmünə məruz qalan xalq üsyan edirdi. Belə üsyanlardan biri 1731-ci ildə baş verdi. İki il davam edən üsyanı yatırmaq üçün hökumət hətta artilleriyadan (toplardan) da istifadə etdi.

Sual və tapşırıqlar

1. Volqaboyu və Uraldakı sənaye müəssisələri ilə Sibir-dəki sənaye müəssisələrinin oxşarlığı nədə idi? 2. I Pyotrun dövründə Volqaboyu və Ural türklərinə qarşı aparılan müs-təmləkə siyasətinin daha da sərtləşdiyini faktlarla göstərin. 3. Sibirə köçənlərin sayının artmasının yerli əhalinin vəzi-yətinə göstərdiyi təsiri izah edin. 4. I Pyotrun türk əsilli əha-liyə qarşı sərt münasibətini nə ilə izah etmək olar? 5. Sibir xalqlarının məşğuliyyətinə əsasən onların inkişaf mərhələ-lərini müəyyənəldir.

XRONOLOGİYA

1649-cu il

11. QAFQAZ XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ

11.1. ŞİMALİ QAFQAZ YENİ DÖVRÜN ASTANASINDA

Qafqaz coğrafi mövqeyinə görə qonşularından ən çox Rusiyanın maraq dairəsində idi. Aşağı Volqa boyunda möhkəmlənən Rusiya nəyin bahasına olursa-olsun Qafqaz dağları, Qara dəniz və Xəzər dənizinə çıxış yolu əldə etməyə çalışırdı. Üstəlik Avropanı Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən ticarət yolları da bu ərazilərdən keçirdi.

1774-cü ildə imzalanan Kiçik Qaynarca sülhü Şimali Qafqazın tarixində yeni səhifə açdı. Sülhün şərtlərinə görə Azov sahillərini ələ keçirən Rusiya Şimal-Qərbi Qafqazın içərilərinə doğru irəliləmək üçün imkan qazandı.

Rusiya əlinə düşmüş tarixi imkandan necə istifadə etdi? Bu dövrdə Şimali Qafqazda hansı xalqlar yaşayırdılar?

*Şamxal, usmi, maysum, Şeyx Mənsur,
Alda döyüşü*

Sosial-iqtisadi həyat, siyasi quruluş. XVII əsrin əvvəllərində Şimali Qafqaz xalqlarının sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Uzun sürən Osmanlı–Səfəvi müharibələri nəticəsində şəhər və kəndlər dağıdılmış, təsərrüfat həyatı pozulmuşdu. Bu dövrdə Şimali Qafqazda mürəkkəb etnik proseslər baş verirdi. Ölkədəki tayfalar daha böyük etnik birliyə çevrilir, xalqlar formalaşırdı. Qafqazın şimal-qərb hissəsində ən böyük etnik birlik adıqlar (adıgeylər) idi. Çərkəzlər adlanan bu xalq Anapadan Kuban çayı sahillərinə kimi böyük ərazidə – Çərkəzistanda məskunlaşmışdı. Onlardan cənub-qərbdə abazilər, Elbrus dağı yaxınlığında türk xalqları olan qaraçaylar və balkarlar, Terek çayının orta axarı boyunca kabardinlər (kabardlılar) yaşayırdılar. Kabardinlər iki böyük feodallığa – Böyük Kabardaya və Kiçik Kabardaya bölünmüşdülər. Terekin yuxarı axarı boyu osetinlər, onlardan şərqdə çeçenlər və inquşlar məskunlaşmışdılar.

Sizcə, Şimali Qafqazda çoxlu sayda müxtəlif xalqın yaşaması bölgənin siyasi həyatına necə təsir edə bilərdi?

Şimali Qafqaz xalqları

Şimali Qafqazın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçilik əsas yer tuturdu. Başlıca olaraq, buğda, arpa, çovdar, darı və yulaf becərilirdi. Çəltik, pambıq, paxla əkinləri, bağçılıq və bostançılıq, dağlıq və dağətəyi zonalarda maldarlıq, xüsusən qoyunçuluq əsas yer tuturdu. Kalmık və Noqay torpaqlarında atçılıq müstəqil təsərrüfat sahəsi idi.

Şimali Qafqazın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının əsas yer tutmasında bir qanunauyğunluq görürsünüzmü?

Müxtəlif sənət sahələri: dəmirçilik, misgərlik, toxuculuq, xalçaçılıq, duluşçuluq, dabbaglıq, zərgərlik və silahqayırma inkişaf etmişdi. O dövrün səyyahları çeçen, inquş və Dağıstan aullarında çox mahir sənətkarlar çalışdığını qeyd edirlər. Silah ustaları möhkəm poladdan soyuq və odlu silahlar hazırlayırdılar. Böyük Moskva knyazı Qafqazdan Həştərxana mahir ustalar dəvət etmişdi ki, oradakı sənətkarlara silah və zireh düzəltməyi öyrətsinlər.

Sənət sahələrindən hansılar bilavasitə əhəlinin məşğuliyyəti ilə bağlı idi?

XVII–XVIII əsrlərdə Şimali Qafqaz müstəqil və yarım-müstəqil siyasi qurumlara parçalanmışdı. Dağıstan ərazisində Tarku şamaxallığı, Qaytaq usmiliyi, Tabasaran maysumluğu, Avar və Qazıqumuq xanlıqları var idi. Dağıstan hakimlərindən fərqli olaraq, çeçen və inquşların vahid siyasi birliyi yox idi. Onlar tayfa (teyp) prinsipi ilə yaşayırdı və ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə edilirdilər.

Qafqaz XVII əsrdə

Kabardada böyük knyaz hakimiyyətinin seçili olması çekişmələrə və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar Şimali Qafqazda siyasi pərakəndəlik yaradırdı.

Rusiyanın Şimali Qafqazın işğalına başlaması. XVIII əsrin ortalarında bölgədəki siyasi dağınıqlıq, Nadir şah imperiyasının dağılması, Osmanlı–Rusiya müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlub olması Rusiyanın Şimali Qafqazla bağlı işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirməsinə şərait yaratdı.

Siyasi pərakəndəlik Şimali Qafqazın işğalına necə kömək edə bilərdi?

Rusiya XVIII əsrin 60-cı illərində Qızlyardan (Qızılardan) Azov dənizi sahillərinə kimi uzanan Qafqaz xəttini yaratmağa girişdi. Xəttin üzərində qalalar və çoxlu müdafiə istehkamları inşa

edildi. Kiçik Qaynarca sülhündən dərhal sonra çar hökuməti Osetiyanın işğalına başladı.

1783-cü ildə Krimla bərabər, Taman yarımadası və Kubanboyu Rusiyaya birləşdirildi. XVIII əsrin son rübündə Kabarda knyazları, Çeçen-İnquş hakimləri, Tarku şamxalı Rusiya çarına sədaqət andı içməli oldular.

Rusiya hakim dairələri Şimali Qafqaz əhalisinin müştəşəkil müqavimətini qırmaq üçün ayrı-ayrı dağlı xalqları və feodallarla kəndlilər arasında nifaq saldı, ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Kabardin, Çərkəz, Noqay feodallarını rus ordusuna xidmətə götürür, onların əmlakına toxunmur və bununla da yerli əhali içərisində ayrı-seçkilik yaradılırdı.

Yerli feodalları əhalidən ayırmaqla Rusiya hökuməti nəyə nail olmaq istəyirdi?

Çarizmin ümumxalq nifrəti doğuran digər siyasəti yerli əhlinin dini inanclarının tapdalanması idi. Ural və Volqaboyunda olduğu kimi, burada da müsəlman əhalinin zorla xristianlaşdırılması prosesi gedirdi. Rusiyanın zorakı müstəmləkəçilik siyasətinin ilk nəticələri özünü qısa müddətdə göstərməyə başladı.

Dağlıların milli-azadlıq hərəkatı. Şeyx Mənsur. Rusiyanın Şimali Qafqazı işğal etməsi ilə barışmayan dağlı xalqlar — noqaylar, adıgeylər, çeçenlər, inquşlar, avarlar müstəmləkə əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinə başladılar. Bu mübarizədə müridizmin böyük rolu oldu.

Müridizm fəlsəfəsinə görə əsl mürid hər bir işi Allah rızası üçün etməli, mənəm-mənəmlikdən qaçmalı, haram yeməməli, nəfsinə qalib gəlməli idi. Müridizmdə cihadla şəhidlik fəlsəfəsi bir-birini tamamlayırdı. Müridizmin genişlənilib milli-azadlıq hərəkatına çevrilməsində Şeyx Mənsur və onun dini-siyasi mübarizəsi böyük rol oynadı. Şeyx Mənsur 1785-ci ildə Çeçenistanda Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı üsyan qaldırdı. Qafqaz xalqlarını yadelli işğalçılara

Şeyx Mənsur

qarşı ***cihada**** çağırırdı. Az bir müddətdə güclü qoşun toplayıb rus hərbi hissələrinə ağır zərbələr vurdu. Onun Alda döyüşündə qazandığı qələbə xəbəri tezliklə bütün Şimali Qafqaza yayılaraq hərəkətin yüksəlişinə səbəb oldu. Şeyx Mənsurun qazandığı uğurlardan narahat olan Çar hökuməti ona qarşı güclü hərbi dəstələr göndərdi. 1790-cı ildə Kuban çayı sahilində Şeyx Mənsurun döyüşçüləri ilə ruslar arasında qanlı toqquşma baş verdi. Bu döyüşdə çoxlu canlı qüvvə itirən Şeyx Mənsur əsir düşdü və əsirlikdə vəfat etdi.

Müridizmlə milli-azadlıq hərəkəti arasında nə kimi əlaqə vardır?

Sual və tapşırıqlar

1. «Şimali Qafqazın etnik mənzərəsi» ***cədvəl***ini doldurun.

<i>Xalqın adı</i>	<i>Məskunlaşdığı ərazi</i>

2. XVII–XVIII əsrlərdə Şimali Qafqaz xalqlarının yaşadıkları əraziləri ***xəritədə*** göstərin. 3. Şimali Qafqaz xalqlarının təsərrüfat sahələri ilə yaşadıkları ərazinin coğrafiyası, təbii şəraiti arasındakı uyğunluğu izah edin. 4. Rusiya Şimali Qafqazda özünün «parçala və hökm et» siyasətini hansı yollarla həyata keçirirdi? 5. Şeyx Mənsurun başçılığı altında milli-azadlıq mübarizəsinin nə kimi əhəmiyyəti oldu?

XRONOLOGİYA

* ***Cihad*** – vətən, din uğrunda aparılan müqəddəs müharibə

11.2. CƏNUBİ QAFQAZ MƏKRİ PLANLARIN HƏDƏFİNDƏ

XVIII əsrin əvvəllərinə qədər hərbi-siyasi təcavüz üçün qüvvəsi olmadığından Rusiya Cənubi Qafqazla bağlı yalnız iqtisadi siyasət həyata keçirirdi. Rus çarı I Pyotrun (1682–1725) dövründə bu siyasət öz istiqamətini dəyişdi. Cənubi Qafqaz regionunda Rusiya həm iqtisadi, həm də siyasi məqsədini gerçəkləşdirməyə başladı.

I Pyotr Xəzərsahili bölgələrə həm xammal mənbəyi kimi, həm də Hindistanı Qərbi Avropa dövlətləri ilə birləşdirən tranzit yolu kimi baxırdı. O bu yolu nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Bunun üçün isə Cənubi Qafqazın xeyli hissəsini ələ keçirmək lazım idi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi məqsədləri də var idi. Bu məqsədlər nədən ibarət idi?

Cənubi Qafqaz, Georgiyevsk müqaviləsi,
Valerian Zubov

I Pyotrun iqtisadi və siyasi məqsədləri

iqtisadi

Yeni yaranan Rusiya **manufaktura** sənayesi üçün ucuz xammal mənbəyi, sərfəli satış bazarları əldə etmək;

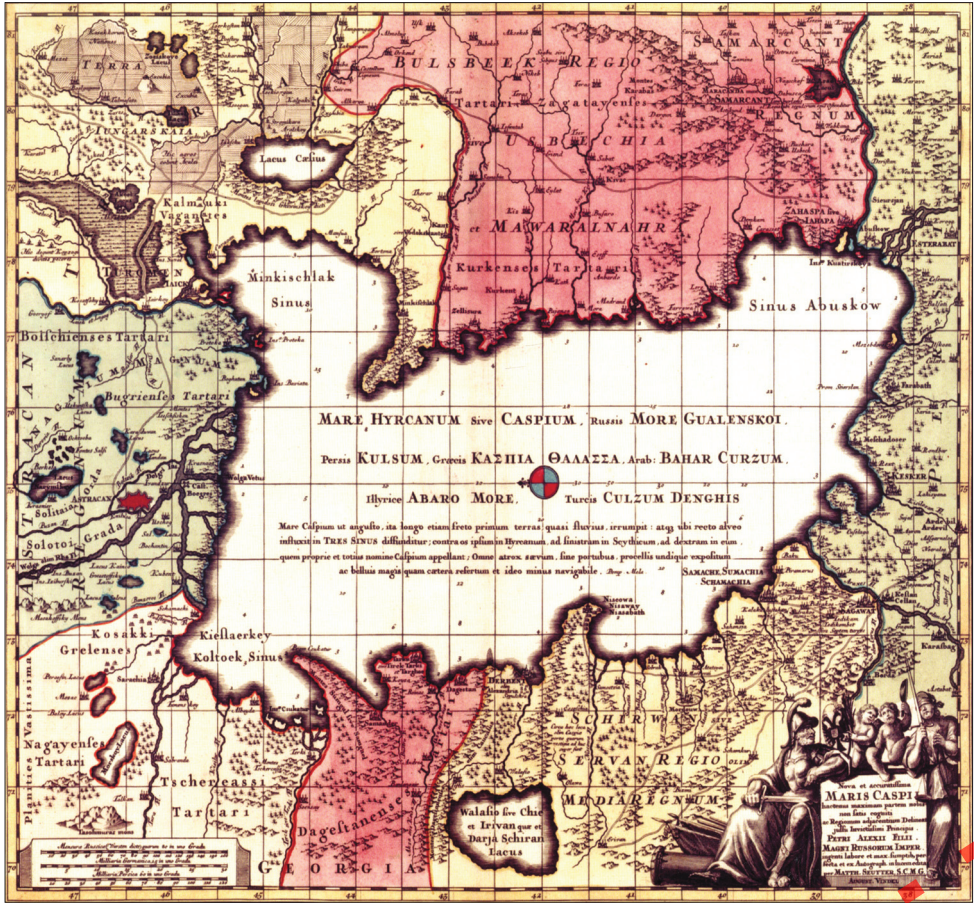
Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevirmək, Qərbi Avropa ilə aparılan bütün ipək ticarəti yolunu Volqa-Xəzər yolu istiqamətinə yönəltmək.

siyasi

Osmanlı imperiyası ilə sərhəddə yerləşən Cənubi Qafqaz regionundan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi meydan kimi istifadə etmək.

Dağlıların azadlıq mübarizəsi məğlub edilsə də, çar hökumətinin Şimali Qafqazın işğalını müəyyən müddətə təxirə salmasına səbəb oldu.

Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi planları. Həmin dövrdə Qərbi Avropa və Rusiya dövləti ilə ipək ticarəti, demək olar ki, erməni tacirlərinin əlində idi. I Pyotr öz gələcək işğalçı planlarının həyata keçirilməsində ermənilərin məlumatlarından

I Pyotrun tapşırığı ilə tərtib olunmuş Cənubi Qafqazın şərqinin və Xəzər dənizinin xəritəsi

geniş istifadə edirdi. Ermənilər Rusiyanın Cənubi Qafqaza olan maraqlarını nəzərə alaraq daha çox canfəşanlıq edirdilər. Onlar Rusiya hakim dairələrinə cürbəcür hədiyyələr verir, layihələr, planlar və təkliflər irəli sürürdülər. Bu yolla Cənubi Qafqaza qoşun göndərilməsini sürətləndirməyə çalışırdılar. Bütün bunların kökündə isə tarixi Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsi və burada ermənilərə «dövlət yaradılması» məqsədi dururdu.

Rusiya imperiyası nə üçün Azərbaycan və Osmanlı torpaqları sərhədində xristian dövləti yaratmaq istəyirdi?

Erməni tacirləri, din xadimləri isə Rusiya hakimiyyət dairələri ilə yaxınlıqdan öz milli mənafehləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. I Pyotra göndərilən məktublarda Cənubi Qafqazın

əhalisi, iqtisadiyyatı, yolları barədə ətraflı məlumatlar verilirdi. Müxtəlif bölgələrə səpələnmiş ermənilərin sayı şişirdilirdi. Xristian olduqları üçün onların, guya, müsəlmanlar tərəfindən incildikləri barədə uydurma xəbərlər çətdirilirdi.

1722–1723-cü illər yürüşü nəticəsində Rusiya imperiyası Xəzərsahili bölgələri ələ keçirdi. Bundan sonra Cənubi Qafqazı bu diyarın qədim yerli əhalisi olan türk-müsəlman əhalidən təmizləyib bura erməniləri köçürmək siyasətini həyata keçirməyə başladı. Lakin çar Rusiyasının bu işğalları I Pyotrun vəfatı ilə əlaqədar uğursuzluqla nəticələndi.

Məkrli planlar yenə pozuldu. XVIII əsrin ikinci yarısında da Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasətində I Pyotr ənənələri davam etdirilirdi. II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə (1762–1796) çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarında xristianlaşdırma siyasəti daha da fəallaşdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında baş verən Rusiya–Osmanlı müharibələrində Rusiya qələbə qazandı. Bu, Rusiyaya Qara dənizin şimal sərhədlərində, Şimali Qafqazda möhkəmlənməyə və Şərqi Gürcüstanın işğalını həyata keçirməyə imkan yaratdı. Rusiyapərəst siyasət yürüdən və Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli (1764–1798) Georgiyevsk müqaviləsini (1783) imzaladı. Beləliklə, Şərqi Gürcüstan Rusiyanın himayəsinə keçdi. Rus ordusu Tiflisə göndərildi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti daha da fəallaşdı. Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmağa çalışan ermənilər fürsəti əldən verməyərək, II İrakli ilə yaxınlaşmağa başladılar.

Erməniləri II İrakli ilə yaxınlaşdırmaq nə idi?

Ermənilərin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xəlyası «xristian himayəçiliyi» pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlirdi. Yaxın Şərqi və Hindistanı işğal etmək istəyən Rusiya ermənilərin havadarı rolunda çıxış edərək onlardan bir alət kimi istifadə edirdi.

Rusiya nə üçün ermənilərin havadarı kimi çıxış edirdi?

II Yekaterina hökuməti Cənubi Qafqazda «erməni dövləti» yaratmaq ideyasını reallaşdırmağa çalışırdı. Rusiya erməniləri bu torpaqlarda özünün etibarlı dayağına çevirmək istəyirdi.

Rusiyanın planlarından xəbərdar olan Ağa Məhəmməd xan Qacar onu qabaqlamaq üçün Cənubi Qafqaza yürüş etdi. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şərqi Gürcüstana yürüşü Rusi-

Valerian Zubov

yanın Cənubi Qafqaza hücum etməsi üçün bəhanə oldu. 1796-cı ilin yazında rus ordusu Cənubi Qafqaza və Azərbaycana yürüşə başladı. Rus qoşununa imperatriçənin sevimli generalı Valerian Zubov başçılıq edirdi. Lakin 1796-cı ilin noyabrında II Yekaterina qəflətən vəfat etdi. Bu vaxt Rusiyanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətləri gərginləşmişdi. Hadisələr rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çağırılmasına səbəb oldu.

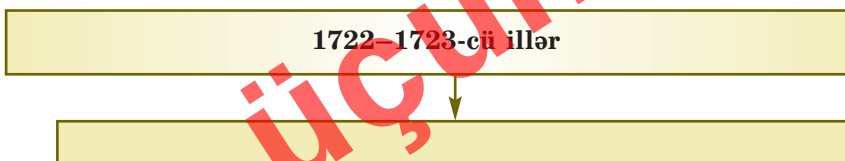
Beləliklə, XVIII əsrin sonlarında Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi və çarizmin öz planlarını gerçəkləşdirməsi mümkün olmadı.

Sual və tapşırıqlar

1. I Pyotrun iqtisadi və siyasi məqsədlərinə aid qrafikə nə əlavə edə bilərsiniz? 2. XVIII əsrin birinci yarısında Rusiya Cənubi Qafqazı nə üçün işğal edə bilmədi? 3. II Yekaterinanın I Pyotrun xarici siyasətinin fəal davamçısı olduğunu sübut edin. Fikrinizi faktlarla əsaslandırın. 4. «Böyük Ermənistan» ideyasını II Yekaterinanın yaratmaq istədiyi dövlətlə müqayisə edin.

XRONOLOGİYA

12. TÜRK VƏ QAFQAZ XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

XVII–XVIII əsrlərdə Avropa ölkələri ilə əlaqələr Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinin inkişafına öz təsirini göstərdi. Bu dövrdə tarix, coğrafiya elmi daha da inkişaf etdi.

Bu dövrdə mədəniyyət kimlərin yaradıcılığı ilə zənginləşdi? Azərbaycan bu dövrün mədəniyyətinə hansı töhfələri verdi?

Katib Çələbi, Evliya Çələbi, mədrəsə, Levni, Sultan Əhməd, İsgəndər bəy Münşi

Türk xalqlarının mədəniyyəti. XVII əsrdə Osmanlı dövlətinin iqtisadi cəhətdən zəifləməsi vəqf müəssisələrinin müflisləşməsinə və onlara bağlı təhsil sisteminin zəifləməsinə səbəb oldu. Bu, dini elmlərin inkişafına maneə yaratdı. Dünyəvi elmlər isə inkişaf edir, türk alimləri dövrün mədəniyyətinə öz töhfələrini verirdilər. Katib Çələbi və Evliya Çələbi həmin dövrün böyük türk alimləri olmuşlar.

XVII əsrdə Osmanlı dövlətində əsas təhsil müəssisələri mədrəsələr idi. Mədrəsələrdə dini elmlərlə bərabər, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Onların məzunları müdərris, qazı, müfti, ilahiyyatçı, astronom, həkim, riyaziyyatçı kimi hazırlanırdı.

Katib Çələbi tarix, hüquq, coğrafiya və maliyyə məsələlərinə aid bir çox dəyərli əsərlərin müəllifidir. Evliya Çələbinin oncildlik «Səyahətnamə» əsəri Osmanlı və dünya tarixi və mədəniyyətini öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbələrdən biri hesab olunur. Bu əsərdə müəllif Azərbaycan haqqında da qiymətli məlumatlar verib. Evliya Çələbinin «Səyahətnamə»sində Azərbaycan şəhərləri barədə, xüsusilə Təbriz şəhəri, onun qapıları, məhəllələri, sarayları, məscidləri, məktəb və mədrəsələri, sənətkarları və s. haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Katib Çələbi

Evliya Çələbi

Ağrı şəhərindəki İshak Paşa sarayı

Sultan Əhməd məscidi

XVII–XVIII əsrlər Osmanlı memarlığının tənəzzülü dövrüdür. Həmin dövrdə ölkədə inşa edilən memarlıq abidələrində Avropaya xas olan **roko*** və **barokko*** üslubu üstünlük təşkil edirdi. Ağrı şəhərindəki İshak Paşa sarayı bu üslubda inşa edilmişdi.

Bu dövr Osmanlı memarlığının şah əsəri Sultan Əhməd məscidi hesab olunur. Memarı Mehmet Ağa olan bu məscid 1609–1616-cı illərdə inşa edilmişdir.

Bu dövrdə Osmanlı rəssamları, əsasən, miniatür əsərlərə üstünlük verirdilər. Məşhur rəssam Levni-nin miniatürlərini fərqləndirən başlıca cəhət onun əsərlərində insanlara, hadisələrə yeni baxışın olması idi.

Yusuf Nabi, Ahmet Nedim XVIII əsr türk ədəbiyyatının tanınmış simalarından idi.

Memarlıqdan fərqli olaraq, bu dövrdə musiqi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. XVIII əsr Ömər bəy İtri, Musa Əfəndi kimi böyük türk bəstəkarlarının yaşayıb yaratdığı dövrüdür. Məhz bu əsr türk musiqisinin yüksəliş dövrü olmuşdur. Türk musiqisi nəinki Avropa musiqisinin təsiri altına düşmüş, əksinə, Avropa musiqisinə təsir göstərmişdir. Musiqinin belə inkişafı həm də

* **Rokoko** – XVI–XVIII əsrlərdə Avropada məşhur olan bəzəkli memarlıq üslubu

* **Barokko** – XVII–XVIII əsrlərdə Avropada məşhur olan təmtəraqlı memarlıq üslubu

bu dövrün sultanlarının – Sultan Əhməd, I Mahmudun, III Səlimin bu sahəyə olan maraqları ilə bağlı idi.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətində Avropa təcrübəsini öyrənməyə başladılar. Bunun nəticəsində ölkədə 1727-ci ildə ilk mətbəə yaradıldı.

Miniatürçü rəssamlardan kimləri tanıyırsınız?

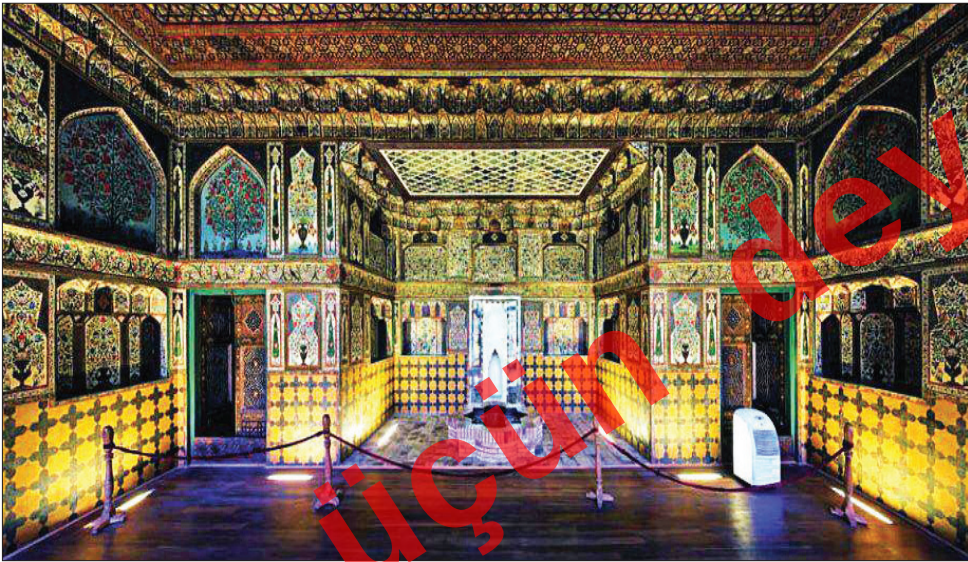
Azərbaycan mədəniyyəti. XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanda elmin inkişafında da canlanma olmuşdur. İsgəndər bəy Münşi, Mirzə Məhəmməd, Yusif Qarabaği və başqaları bu dövrün adlı-sanlı alimləri idilər.

1560–1634-cü illərdə yaşamış İsgəndər bəy Münşinin əsərləri Yaxın Şərq və türk tarixinə dair qiymətli mənbələrdir. Mirzə Məhəmməd fəlsəfəyə, astronomiyaya və riyaziyyata, Yusif Qarabaği isə məntiq, hüquq və astronomiyaya aid dəyərli əsərlər yazmışlar.

Şekidəki xan sarayı XVIII əsr Azərbaycan və dünya memarlığının ən dəyərli incilərindən biridir.

Bu əsrdə Azərbaycan tarixinə dair qiymətli mənbə olan «XVIII yüzillikdə Cəfər müharibələri salnaməsi» yazılmışdır.

Bu dövrdə Arif Şirvani, Arif Təbrizli, Xəstə Qasım, Şəkili Nəbi, Molla Vəli Vidadi və bir çox başqa şairlər yaşayıb-yaratmışlar. XVIII əsrin ən məşhur Azərbaycan şairi isə Molla Pənah Vəqif idi.

Şəki xan sarayının interyeri

Çap

*Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif.
Qazax şəhəri*

Həmin dövrdə ölkəmizdəki hər bir məktəb və mədrəsənin öz kitabxanası vardı. Şəxsi kitabxanalar da çox idi. Şairlər, alimlər, kitab həvəskarları şəxsi kitabxanalarını yaratmışdılar.

Kitabxanalar ölkənin mədəni həyatının göstəricisi ola bilərmi?

Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası daha şöhrətli idi. Buradakı minlərlə nadir kitabdan adlı-sanlı alimlər də istifadə edirdilər.

Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti. Şimali Qafqaz ərazilərində təhsil məktəb

(mollaxana) və mədrəsələrdə verilirdi. Quran oxumaq və yazı məktəblərdə öyrədilirdi. Mədrəsələrdə Quran oxunması, məntiq, hüquq, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, astronomiya elmləri tədris edilirdi. Mədrəsə müəllimləri içərisində Yaxın və Orta Şərqdə tanınan görkəmli elm və din xadimləri də vardı. Siyasi və dini mərkəzlərdə müxtəlif elm sahələrinə aid əsərlərin saxlandığı zəngin kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Qazıqumuq, Xunzax belə mərkəzlərdən idi.

Qafqazda bir çox elm sahələri ilə yanaşı, tibb elmi də inkişaf etmişdi. Təbiblər dərman bitkiləri vasitəsilə müxtəlif xəstəlikləri sağaldır, çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd etməyi bacarırdılar. Bu xəstəliyə qarşı peyvənd üsulunu avropalı alimlər xeyli sonralar öyrənmişdilər.

Şimali Qafqaz xalqlarının öz əlifbası yox idi. Onlar ərəb, rus və gürcü əlifbalarından istifadə edirdilər. Ərəb əlifbasından, əsasən, bölgənin müsəlman əhalisi istifadə edirdi. XVIII əsrdə avar əlifbası tərtib olundu.

Qafqazda yaşayan hər bir xalqın özünəməxsus memarlıq abidələri olub. Bu abidələrə məscidləri, türbələri, pirləri, kilsələri və s. misal göstərmək olar. Hərbi məqsədlə tikilən, əsasən, çe-

çenlərə, inqışlara, osetinlərə, balkarlara məxsus olan qüllələr və mülki binalar da geniş yayılmış tarixi abidələrdir.

Qafqaz xalqlarının memarlıq abidələrini ölkənin təbii-coğrafi şəraiti ilə necə əlaqələndirə bilərsiniz?

XVII—XVIII əsrlərdə Qafqaz xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatı daha çox inkişaf etmişdi. Tarixi mövzulara, yadellilərin əsarətinə qarşı mübarizəyə həsr olunmuş mahnılar və əfsanələr şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış formaları idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Gürcüstanda seminariyalar açıldı. Seminariyalar dini təhsil verən orta məktəblər idi.

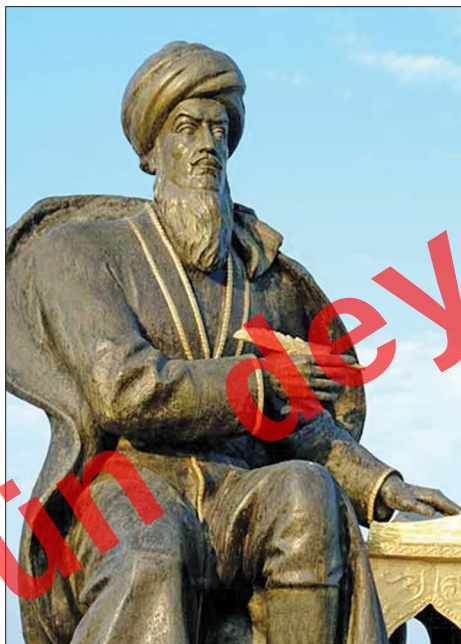
1709-cu ildə Gürcüstanda mətbəenin əsası qoyuldu. Bu işin təşəbbüskarı Kartli çarı VI Vaxtanq idi. 1712-ci ildə bu mətbəədə XII əsrin böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» əsəri daşbasma üsulu ilə çap edildi.

Mərkəzi Asiya, Volqaboyu, Ural, Sibir türklərinin mədəniyyəti. Mərkəzi Asiyada mədrəsələrdə şəriətlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Buxara mədrəsəsi bütün müsəlman dünyasında məşhur idi. Böyük şəhərlərdə və yaşayış mərkəzlərində qızlar üçün də xüsusi məktəblər mövcud idi.

Türkmən poeziyasının zirvəsində duran Məhtimqulu Fəraqi öz əsərləri ilə sübut etdi ki, türkmən dilində də böyük ədəbi əsərlər yarana bilər. Ondan sonra türkmən ədəbiyyatında ərəb və fars sözlərindən istifadəyə, demək olar ki, son qoyuldu.

Mərkəzi Asiya, Volqaboyu, Ural türklərinin təhsil sistemi digər türk xalqlarının təhsil sistemindən fərqlənmirdi.

Çarizmin milli müstəmləkə siyasəti — türklərin xristianlaşdırılması təhsilə mane olurdu. Əhalini xristianlaşdırmaq məqsədilə müsəlman məktəb və mədrəsələrini bağlayır, xristian dini məktəbləri açır. Müsəlman məktəbləri olmadığından

*Məhtimqulu Fəraqinin abidəsi.
Türkmənistan*

türklər həmin məktəblərdə təhsil almaq məcburiyyətində qalırdılar.

XVIII əsrin sonlarında burada ilk dünyəvi ibtidai məktəblər açıldı. Rusiyanın sosial-iqtisadi inkişafı bu bölgənin iqtisadiyyatını öyrənməyi tələb edirdi. Odur ki, tibb, texniki və başqa peşə məktəbləri yaradıldı.

Kazanda açılan gimnaziya təhsil rus dilində idi. Gimnaziyada tatar, ərəb, türk dilləri də tədris olunurdu. Bu dövrdə Səğit Xəlfin ilk tatar əlifbasını tərtib etmişdi. XVIII əsrdə rus qrafikası əsasında çuvaş əlifbası tərtib olundu.

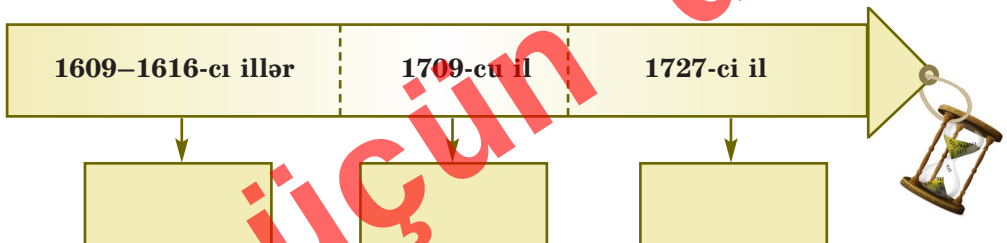
Bu dövrdə Sibir türklərinin də mədəni həyatında müsbət dəyişikliklər baş vermişdir.

Sual və tapşırıqlar

1. Ölkənin iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə təhsil sistemi arasındakı əlaqə nədən ibarətdir? 2. Türk xalqları ilə Şimali Qafqaz xalqlarının təhsil sisteminin oxşarlığının səbəbi nədədir? 3. Xristianlaşdırma siyasətinin türk xalqlarının tarixinə və mədəniyyətinə vurulan böyük zərbə olmasını əsaslandırın. 4. Müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə XVII–XVIII əsrlərdə Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətindəki yeniliklərin *cədvəlini* tərtib edin. 5. Müxtəlif mənbələrdən Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinə dair əlavə məlumat toplayaraq təqdimat hazırlayın.

XRONOLOGİYA

13. «DUMANLI ALBİON» — DUMAN DAĞILIR

XI əsrdə Fransadan Britaniya adalarına çıxan normandlar burada mərkəzləşmiş İngiltərə dövlətinin əsasını qoydular. XIII əsrdə İngiltərədə ilk parlament yarandı. XVI əsrdə burada manufakturalar meydana gəldi. Bu dövrdə İngiltərə «Məğlubedilməz armada»nı darmadağın edib güclü dəniz dövlətinə çevrildi. XVII əsrin əvvəllərində kraliça I Yelizavetanın vəfatı ilə İngiltərədə Tüdorlar sülaləsinin hakimiyyəti sona çatdı.

Yeni dövrdə İngiltərənin həyatında daha hansı böyük yeniliklər oldu?

13.1. PARLAMENT, YOXSA KRAL?

Tüdorlar, parlament, yeni zadəganlar, çəpərləmələr

XVI əsrdə İngiltərədə kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi. Buna baxmayaraq, İngiltərə feodal ölkəsi olaraq qalmaqda idi. Əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Zadəganlar torpağın tam mülkiyyətçisi olmadıqlarına görə torpaqdan istifadə edilməsi, torpağın miras verilməsi müqabilində krala müəyyən məbləğ ödəməli idilər. Bundan başqa, kral bir çox məhsulların ticarət hüququnu öz əlinə almış və çox sayda şirkətlərin payçısı olmuşdu. Tacirlər kral xəzinəsinə ödədikləri əlavə xərclərin yerini əhalinin hesabına doldurmağa çalışırdılar. Kralın qoyduğu ağır vergilər yeni zadəganlara və burjuaziyaya istehsalı genişləndirməyə imkan vermir, azad rəqabətə əngəl yaradırdı.

Bu dövrdə İngiltərədə daha çox kömür çıxarılır və dəmir əridilirdi.

İngiltərədə ayirici manufakturası

Manufakturaların sayı getdikcə artırdı. *Yeni zadəganlar**, *burjuaziya** ilə kral arasında kəskin mübarizə gedirdi.

Yeni zadəganlar, burjuaziya ilə kral arasında kəskin mübarizənin səbəbi nə idi?

?

XVI əsrdən İngiltərədə müstəqil kilsə olan anqlikan kilsəsi hökmranlıq edirdi. Bu kilsənin katolik kilsəsindən fərqi ona Roma papasının deyil, İngiltərə kralının başçılıq etməsi idi. Anqlikan kilsəsi xalqa kralın hamıdan ali olması və bunun Allah tərəfindən müəyyənləşdirilməsi fikrini təlqin edirdi. Bu kilsənin topladığı vergilər dövlətin xəzinəsinə gedirdi.

Xalq kütlələri, yeni zadəganlar və burjuaziya arasında *puritan** təriqəti geniş yayılmışdı. O dövrdə İngiltərə protestantlarını belə adlandırırdılar. Puritan ideyaları kralın mütləq hakimiyyətinə və feodal quruluşuna qarşı çıxırdı. Onlar dəbdəbəli və baha başa gələn dini mərasimlərin, din xadimlərinin sərvət toplanmalarının əleyhinə idilər. Puritanlara görə, kilsəni bu israfçılardan təmizləmək lazım idi. Krala və anqlikan kilsəsinə qarşı çıxan puritanlara amansız cəza verilirdi.

İnqilabın başlanması. XVII əsrin başlanğıcında İngiltərədə Stüartlar sülaləsi hakimiyyətə gəldi. I Yakov Stüart hakimiyyətə gələndə xalq onun islahatlar aparacağını gözləyirdi. Lakin I Yakov xalqın gözlədiyi islahatları aparmadı.

Sizcə, xalq kraldan hansı islahatları gözləyirdi?

?

Əksinə, o, «puritan təriqəti» və parlamentin hüquqlarının məhdudlaşmasını istəyirdi. I Yakovdan sonra hakimiyyətə gələn I Karl da atasının siyasətini davam etdirdi.

Stüartlar sülaləsi nə üçün puritan kilsəsinin və parlamentin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq istəyirdi?

?

Dövrün başlıca tələblərindən biri xarici siyasətin aparılmasında parlamentin səlahiyyətlərinin artırılması idi. Kralın apardığı xarici siyasət müharibələrə səbəb olurdu. Müharibələr üçün böyük maliyyə vəsaiti lazım idi. I Karl vergiləri artırmaq qərarına gəldi. Vergiləri artırmaq isə birbaşa kraldan asılı deyildi. Bunun üçün

* *Yeni zadəgan* – təsərrüfatı kapitalistləşməyə, yəni maddi əmək tətbiq etməklə təşkil edən ingilis zadəganı

* *Burjuaziya* – (franz.) kapitalist cəmiyyətində istehsal alət və vasitələrinin sahibi olan və maddi əməyi istismar etməklə əlavə dəyər alaraq kapitalist gəliri ilə yaşayan hakim sinif

* *Puritan* – latınca «purus», yəni «təmiz» deməkdir

XVII əsr İngiltərə inqilabı

parlamentin razılığı olmalı idi. Lakin kralla parlament arasında ziddiyyətlər kəskinləşdiyinə görə 1629-cu ildə kral parlamenti buraxdı.

Sizcə, Kral nəyə görə parlamenti buraxdı?

Dövlətin xəzinəsi boşalmışdı. Yeni vergilər təyin etmək üçün kral 1640-cı ildə parlamenti çağırmağa məcbur oldu. Bu parlament 13 il mövcud olduğu üçün uzunmüddətli parlament adı aldı. Beləliklə, ölkədə kral və parlament arasında münasibətlər kəskinləşdi. Onların tərəfdarlarından ibarət iki siyasi düşərgə yarandı. Uzunmüddətli parlamentin çağırılması İngiltərədə inqilabın başlanğıcı hesab olunur. İnqilabın qarşısında duran əsas vəzifə mütləqiyyəti və feodal qaydalarını ləğv etmək idi.

Uzunmüddətli parlament bir sıra feodal qaydalarını sarsıdan islahatlar keçirdi: feodal töycüsü, kral və kilsə məhkəməsinin dünyəvi şəxsləri mühakimə etmək səlahiyyətini ləğv etdi. Parlament nazirləri məhkəməyə verdi, nümayəndələr palatasının kral tərəfindən buraxılmasını qadağan edən qanun qəbul etdi.

Vətəndaş müharibəsi. Kral parlamentin islahatları ilə razılaşmadı. O, İcmalar palatasının beş nəfər deputatını həbs etmək barədə göstəriş verdi. Xalq parlamenti müdafiəyə qalxdı. Kral deputatları həbs etdirə bilmədi. Buna görə 1642-ci ildə I Karl parlamentə müharibə elan etdi. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlandı.

Vətəndaş müharibəsi nə deməkdir və ilk dəfə harada baş verib? Uzunmüddətli parlamentin çağırılmasını inqilabın başlanğıcı etmək doğrudurmu? Doğrudursa, niyə?

Kralın tərəfdarlarını **kavalerlər***, parlament tərəfdarlarını isə **girdəbaşlar*** adlandırırdılar. Çünki onlar saçlarını dəyirmi formada vurdururdular.

Vətəndaş müharibəsinin əvvəlində kral ordusu parlament ordusunu məğlub etdi. Lakin tezliklə parlament Şotlandiya ilə it-tifaqa girdi. Şotlandiya ordusu parlament ordusu ilə birləşərək kral ordusu üzərində qələbə çaldı. 1645-ci ildə İcmalar palatası **yeni tipli ordunun*** təşkilini Oliver Kromvelə tapşırırdı. Parla-mentin üzvü olan Kromvel yeni zadəganlardan idi.

1645-ci ildə Neyzbi kəndi yaxınlığında parlament ordusu kra-lın başlıca qüvvələrini darmadağın etdi. I Karl Şotlandiyaya qaçdı. Lakin şotlandlar böyük məbləğdə pul alaraq onu İngiltərə parla-mentinə təslim etdilər. 1646-cı ilin iyununda vətəndaş mühari-bəsi parlamentin qələbəsi ilə başa çatdı.

Sual və tapşırıqlar

1. Yadınıza salın, İngiltərədə çəpərləmələrin ən mühüm sosial və iqtisadi nəticəsi nədən ibarət idi? 2. Xalq kütlələri, yeni zadəganlar və burjuaziya arasında puritan təriqətinin geniş yayılmasında bir qanunauyğunluq görürsünüzmü? 3. İngiltərədə manufakturaların yaranmasının səbəbini təh-lil edin. 4. Nə üçün feodal qaydaları kapitalizmin inkişafı üçün başlıca maneə sayılırdı? 5. İlk parlament nə vaxt çağırılmış-dır? 6. Kral və parlamenti müdafiə edən qüvvələri seçiy-yələndirin. 7. Puritan kilsəsi, kavalerlər, girdəbaşlar — burjua inqilabı açar sözlərindən istifadə etməklə **esse** yazın.

XRONOLOGİYA

* **Kavaler** – (ingiliscə) cəngavər deməkdir

* **Girdəbaşlar** – saçlarını dəyirmi şəkildə saxladığılarına görə belə adlandırırdılar

* **Yeni tipli ordu** – bu orduda vəzifələr əsil-nəcabətə görə yox, insanın şəxsi şücaə-tinə görə verilirdi (məsələn, Prayd – keçmiş arabaçı idi)

13.2. BÖYÜK BRİTANIYA KRALLIĞI NECƏ YARANDI?

Yeni tipli ordu, levellerlər, diggerlər, Oliver Kromvel

Uzunmüddətli parlamentin islahatları. Parlamentdə iri mülkədarlar üstünlük təşkil edirdi. Onlar kral hakimiyyətinin saxlanılmasının tərəfdarı idilər. Vətəndaş müharibəsindən sonra ölkədə siyasi hakimiyyət yeni zadəganların və burjuaziyanın əlinə keçmişdi. Torpaqdan istifadəyə görə artıq krala vergi vermirdilər. Kilsə parlamentə tabe edildi. Lakin kəndlilərin mülkədarlardan asılılığı ləğv olunmadı. Kəndlilər feodal mükəlləfiyyətlərini və 1/10 vergisini ödəməli idilər. Bu səbəbdən də uzunmüddətli parlamentin islahatları əhalinin bütün təbəqələrini razı salmadı. Parlamentin inqilabi ordunu buraxmaq və onu tərk-silah etmək haqqında qərarı xalqı hərəkətə gətirdi.

Feodal mükəlləfiyyətlərinə nələr daxil idi?

İnqilab zamanı London sənətkarları və yeni tipli ordunun əsgərləri arasında siyasi publisist Con Lilbernin ideyaları geniş yayıldı. Onları ***levellerlər**** adlandırırdılar. Levellerlər krala və aristokratlara, parlamentin aristokratlardan təşkil olunmuş lordlar palatasına qarşı idilər və lordlar palatasının ləğv edilməsini istəyirdilər. Onlar respublika yaradılmasını, seçki hüququnun verilməsində dəyişikliklər edilməsini, qanun qarşısında bərabərlik, din azadlığı kimi tələblər irəli sürürdülər. Levellerlərin qaldırdığı qiyam yatırıldı. Qiyam başçıları edam olundu. Bundan sonra levellerlər siyasi yazılar çap etməklə mübarizə apardılar. Hərəkət zəifləyib təsirini itirdi.

Con Lilbern

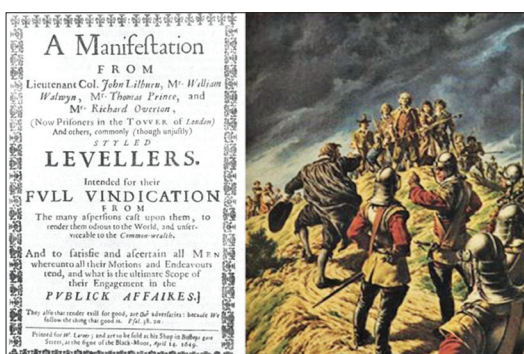

Edam olunmuş levellerlərin xatirə lövhəsi

* ***Levellerlər*** – ingiliscə «bərabərçilər» deməkdir

Polkovnik Prayd deputatları parlament binasına buraxmır

Diggerlər

Diggerlər bu yolla çoxlu tərəfdar toplamağa və xüsusi mülkiyyət olmayan bir cəmiyyət qurmağa ümid edirdilər. Diggerlər istədiklərinə nail ola bilmədilər.

I Karl edam olundu. Nəhayət, 1649-cu ilin martında parlament Kral hakimiyyətini və Lordlar palatasını ləğv etdi. Mayda İngiltərə respublika elan edildi. Hakimiyyət Oliver Kromvel başda olmaqla parlamentin əlinə keçdi.

İrlandiyanın şərq hissəsi İngiltərə tərəfindən tutulmuşdu. Taxt-tacın varisi II Karl ləğv edilmiş kral hakimiyyətini bərpa etmək üçün İrlandiyada özünə tərəfdarlar topladı. Parlament Kromveli İrlandiyaya canişin göndərdi. Kromvel burada qiyamı amansızlıqla yatırdı. Əhali kütləvi şəkildə Amerikaya sürgün edildi. İrlandiyanın parlamenti buraxıldı və İrlandiya İngiltərə Respublikasına birləşdirildi.

1648-ci ildə polkovnik Prayd öz tərəfdarları ilə birlikdə kral tərəfdarı olan deputatları parlament binasına buraxmadı və bu hadisə İngiltərə tarixində «Prayd təmizləməsi» adlandı. Beləliklə, Kral əleyhdarları parlamentdə üstünlük qazandılar.

1649-cu ildə İngiltərədə kənd yoxsulları arasında **diggerlər*** hərəkatı yayıldı. Diggerlər özlərini «həqiqi levellerlər» adlandırırdılar. Onların ideoloqu Cerard Uinstenli idi. Diggerlər xüsusi mülkiyyətin əleyhinə idilər. Torpaq sahibliyinə qarşı çıxan diggerlər dinc yolla mübarizə aparırdılar. Onlar icma torpaqlarını belləyir və bütün yoxsulları onlara qoşulmağa çağırırdılar. Dig-

* **Diggerlər** – ingiliscə «yerqazan» deməkdir

İşi belə görən II Karl Şotlandi-yaya gedərək vədlər verməklə özünə tərəfdarlar topladı. Şotlandiya parlamenti onu öz kralı elan etdi. Buna cavab olaraq Kromvel Şotlandiyaya gəldi. Şotlandiya ordusunu da məğlub edib, Şotlandiyanı İngiltərə Respublikasına birləşdirdi.

Bu hadisələr başa çatdıqdan sonra parlament ordunun sayını azaltmağı təklif etdi. Buna görə də parlamentlə ordu arasında ixtilaf gücləndi. Kromvel 1653-cü ildə «uzunmüddətli parlamenti», bundan bir az sonra «Dövlət şurası»nı qovdu. Hakimiyyəti bütünlüklə öz əlinə alaraq **lord-protektor*** elan olundu. Lord-protektor qanunlar verməyə və ölkəni parlamentsiz idarə etməyə başladı. Kromvel inqilabın tarixində ikili rol oynadı: əvvəlcə inqilabın başçısı oldu, sonra isə onu boğdu.

Kromvelin bu qərarını nə üçün əks-inqilab kimi qiymətləndirirlər?

Kromvel 1658-ci ildə vəfat etdi. Lord-protektor titulu onun oğlu Riçarda verildi. Riçard bir il sonra könüllü olaraq hakimiyyətdən əl çəkdi. Hakimiyyətdəki hərc-mərclikdən istifadə edən Şotlandiyadakı ordu generalları 1660-cı ildə hücum edərək Londonu tutdular. İngiltərə parlamentini buraxdılar. Parlamentin tərkibi dəyişdi. Edam edilmiş kralın oğlu II Karl taxta dəvət edildi. Bu Stüartlar sülaləsinin **restavrasiyası***, məhdud monarxiyanın bərpası demək idi. Kromvelin bir zaman qovduğu deputatlar yəni-dən yerlərinə qayıtdılar. İngiltərədə ordunun hakimiyyətinə son qoyuldu. Parlament kral əleyhinə qəbul edilən bütün qanunları ləğv edərək özü özünü buraxdı. 25 aprelə seçilən yeni parlament kralla danışıqlar apardı. Belə bir saziş əldə edildi ki, kral:

- inqilab iştirakçılarını təqib etməyəcək;
- torpaqları öz yeni sahiblərindən geri almayacaq;
- parlamentin razılığı olmadan vergi qoymayacaq.

Oliver Kromvel

* **Lord-protektor** – latınca «müdafiəçi, hami» deməkdir

* **Restavrasiya** – latınca «bərpə etmək» deməkdir

Parlament kraldan ümumi amnistiya, din azadlığı və başqa hüquqlar barədə də öhdəliklər aldıqdan sonra onu üç krallığın — İngiltərə, İrlandiya və Şotlandiyanın hökmdarı elan etdi. Kral paytaxt Londona gəldi. Lakin çox keçmədi ki, kral hakimiyyəti götürdüyü öhdəlikləri pozmağa başladı. Hakimiyyətə gələn II Yakov katolik dinini bərpa etməyə cəhd göstərdi. Stüartlara qarşı etimadsızlıq yarandı. Yeni zadəganlar II Yakovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağı qərara aldılar. 1688-ci il saray çevrilişi nəticəsində parlament—kral qarşıdurmasına son qoyuldu. Kralın qızı Mariyanın əri Oranlı Vilhelm hakimiyyətə gətirildi.

Parlament tacı şahzadə Mariyaya təqdim etdi. Onlar dövləti III Vilhelmlə birlikdə idarə etməli idilər. Bundan başqa, Vilhelm «Hüquqlar haqqında bəyannamə»ni («Hüquqlar haqqında **bill**») imzaladı.

Dövlət quruluşu. Bu qanunların tətbiqi ilə mütləqiyyəti bərpa cəhdlərinin qarşısı birdəfəlik alındı. Artıq kral parlamentin qəbul etdiyi qanunları dayandıra və ya ləğv elə bilməzdi. Vergi qoymaq, onun vaxtını, miqdarını müəyyən etmək krala qadağan olunmuşdu. Kral parlamentin razılığı olmadan ordu və xüsusi hərbi hissələr saxlaya bilməzdi. Lakin qanunlar kralın imzasından sonra qüvvəyə minirdi. «Bill»ə əsasən andlılar məhkəməsinin hüquqları genişləndirilir, hökumət dəyişmələri yalnız parlament yolu ilə həyata keçirilirdi.

Dini məsələlər üzrə qəbul edilən akta görə ölkədə dini cərəyan və təriqətlərin fəaliyyəti qanunlarla nizamlanırdı.

III Vilhelm və kraliça Anna

* **Bill** – ingiliscə «qanun», «qanun layihəsi» deməkdir

Beləliklə, dünyada ilk dəfə İngiltərədə parlamentli monarxiya hakimiyyət forması müəyyən edildi. Hakimiyyət kraldan ikipalatalı parlamentə keçdi. Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar hamı üçün məcburi idi. Hökumət parlament seçkilərində qalib gələn partiyanın üzvlərindən təşkil olunurdu. Parlament hökuməti formalaşdırırdı.

Ölkədə **hüquqi dövlət***, vətəndaş cəmiyyətinin rüşeymləri meydana gəldi.

İngiltərənin dövlət quruluşunda hansı dəyişikliklər baş verdi?

XVIII əsrin əvvəllərində Şotlandiya və İngiltərə parlamentləri birləşərək Böyük Britaniya adlı krallığı yaratdılar. Bu hadisə 1 may 1707-ci ildə baş verdi.

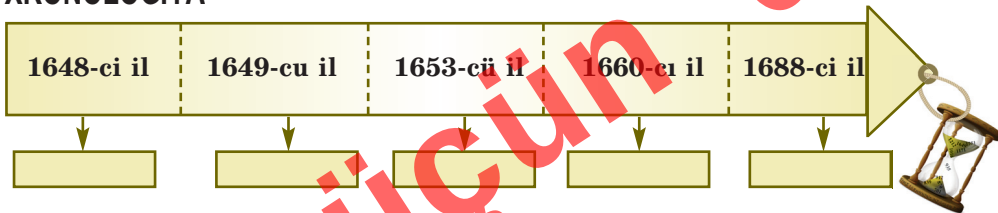

Sual və tapşırıqlar

1. Levellerlərin məğlub olma səbəblərini izah edin. 2. Kromvelin özünü lord-protektor elan etməsini təhlil edin. 3. XVII əsr İngiltərədə dövlət quruluşu haqqında yazın. 4. 1688-ci il dövlət çevrilişinin fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edin. 5. Müasir İngiltərə ilə XVII əsr İngiltərəsini müqayisə edərək hekayə qurun. 6. Digger, levellerlər, protektor, vətəndaş cəmiyyəti kimi açar sözlərdən istifadə etməklə təqdimat hazırlayın. 7. Dəftərinizə **cədvəl** çəkin və orada levellerlər və diggerlərin baxışlarını səciyyələndirin:

Levellerlər	Diggerlər

XRONOLOGİYA

* **Hüquqi dövlət** — vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edildiyi və müdafiə olunduğu dövlət

13.3. DÜNYANIN İLK SƏNAYE DÖVLƏTİ

Faktoriya, manufaktura, Con Key, «Cenni» cəhrəsi, Ceyms Uatt, lendlordlar

Ölkədəki siyasi dəyişikliklər Asiya, Afrika və Amerikada aparılan müstəmləkə siyasətinə təkan verdi. Əldə edilmiş sabitlik, feodal qaydalarının ləğvi iqtisadi yüksəliş üçün hüquqi əsaslar yaratdı.

İnqilabdan sonra Böyük Britaniyanın xarici siyasətinin əsas vəzifələri bunlar idi: yeni ərazilər ələ keçirmək və Avropada özündən güclü heç bir dövlətin olmasına imkan yaratmamaq. Bu məqsədlə hələ XVII əsrdə Yamayka ölkəyə qatılmış, Portuqaliya asılı vəziyyətə salınmışdı.

XVIII əsrdə müstəmləkələr uğrunda Fransa ilə aparılan mübarizəyə «ikinci yüzillik müharibə»si deyilirdi. Güclü hərbi donanmaya malik Böyük Britaniya Benqaliya və Kanadanı Fransadan aldı. Karib dənizindəki adalara, Şimali Amerikadakı koloniyalara, Afrikadakı faktoriyalara malik İngiltərə «dənizlər sahibi» sayılırdı.

Aqrar çevriliş. İngiltərə burjua inqilabı iqtisadiyyatın forma və məzmununda yeniliklər etdi. XVIII əsrin axırında kəndlilərin tamamilə torpaqsızlaşması nəticəsində ingilis kəndliləri bir sosial təbəqə kimi sıradan çıxdı. Torpaqsız kəndlilərin müstəmləkə ərazilərinə axını da bu prosesdə az rol oynamadı. Torpaqsız kəndlilərin hesabına azad işçilərin sayı artdı. Kəndlərdə yeni bir təbəqələşmə prosesi gedirdi. Torpaqların böyük qismi yeni burjuaziyanın əlinə keçmişdi. Lendlordlar adlanan bu təbəqə geniş torpaq sahələrini icarədarlara verirdilər. İcarəyə götürülən torpaqlar, əsasən, muzzdlu əmək hesabına becərilirdi. Eyni zamanda kəndlərdə iri fermer təsərrüfatları sürətlə artırdı.

İri şəhərlərin əhalisinin ərzağa olan tələbatını təmin etmək məqsədilə kəndlərdə iri fermalar yaradılırdı. Taxıla olan ehtiyacı ödəmək üçün taxıl istehsalı artırılırdı. Ölkədə taxıl istehsalı heyvandarlığın yemə olan tələbatını da tamamilə ödəyirdi. Yeni məhsuldar toxum və cins mal-qaranın yetişdirilməsi məhsul istehsalının yüksəlməsinə səbəb oldu. Ölkənin ərzağa olan tələbatı tam təmin edildi.

İngilis kəndi digər ölkələrdəki kəndlərdən daha tez milli bazarla əlaqə qurmuşdu. Ağır sənaye, xüsusən maşınqayırma və metallurgiya sahələri kənd təsərrüfatının lazım olan texniki qurğu və alətlərə olan tələbatını ödəyirdi.

Kənd təsərrüfatında torpaqların çox hissəsinin yeni zadəganların əlində cəmləşməsi, torpaqların, əsasən, muzdlu əmək hesabına becərilməsi, kəndli-fermer təsərrüfatının yaranması ilə aqrar çevriliş baş verdi. XVIII əsrin sonunda Böyük Britaniyada baş verən aqrar çevriliş sənaye və ticarətin inkişafını sürətləndirdi.

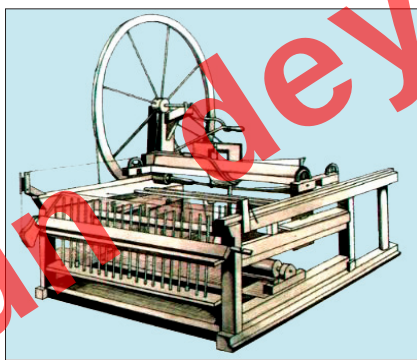
Sənaye çevrilişinə keçid. XVIII əsrin ortalarında Böyük Britaniyada sənaye çevrilişi üçün zəmin yaranmışdı. Belə ki ölkədə baş verən burjua inqilabı sənayenin inkişafı üçün daha əlverişli imkan yaratmışdı. Azad işçi qüvvəsi çoxalmış, zəngin kapital yığılmışdı. Daxili bazarda satış üçün istehsal məhsullarına tələbat artmışdı. Manufakturalar təkmilləşdikdən sonra maşınlı istehsala keçildi.

Manufaktura nədir?

Böyük Britaniyanın ənənəvi istehsal sahələri toxuculuq və gəmiqayırma idi. Ölkədə maşınlı istehsala keçid məhz toxuculuq sahəsində başladı. Bu onunla əlaqədar idi ki, ölkə bazarlarında Hindistandan gətirilən ucuz pambıq parça məhsulları üstünlük təşkil edirdi. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, ölkənin toxuculuq sahəsini xilas etmək üçün hökumət Hindistandan pambıq parça məhsullarının idxalına qadağa qoymuşdu. Mühəndis ixtiraçılar asan yolla daha ucuz məhsul istehsal etmək üçün müəyyən üsullar axtarmağa məcbur olmuşdular.

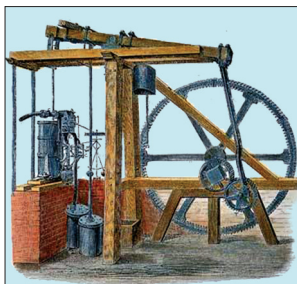
İlk dəfə mexanik Con Key parça istehsalında sürətli *məlik** ixtira etdi. İxtira daha enli parça istehsalına imkan yaratdı. Bu, əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb oldu.

Mexaniki cəhrəni ixtira edən dülgər Ceyms Harqrivs qızının sərfinə dəzgahı «Cenni» adlandırmışdı. İxtira nəticəsində pambıq parça istehsalının ipliklə təmin edilməsi təqribən 20 dəfə artmışdı.

«Cenni» cəhrəsi

* *Məlik* – iplik sarıyan uzunsov oval qutu və ya qəlib şəklində alət

Buxar mühərriki

Edmund Kartraytın mexaniki toxucu dəzgahının ixtirası toxucu əməyinin «Cenni» cəhrəsindəki məhsuldarlığını iki dəfə artırmağa imkan verdi.

Bu ixtiralar sənaye çevrilişinin başlanğıcını qoydu. İşçi qüvvəsinin başqa enerji mənbələri ilə əvəz edilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması üçün yollar axtarıldı. Riçard Arkrayt 1771-ci ildə «Cenni» tipli dəzgahın su çarxı ilə hərəkətinə nail oldu. İxtirasına uyğun müəssisə tikdirdi. Bu, ilk toxucu fabriki idi. Dəzgahları su çarxları hərəkətə gətirdiyinə görə sonradan tikilən belə fabriklər çay kənarlarında inşa edilirdi.

Buxar mühərriki ixtira edildikdən sonra manufakturadan fabrikə doğru keçid baş verdi.

Mexanik Ceyms Uatt 1784-cü ildə buxar maşınını yaratdı. Buxar mühərrikindən hər yerdə və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək mümkün idi.

Maşınli istehsala keçid metala olan tələbatı artırmışdı. İxtiraçı Kort çuquna koks qatılması yolu ilə dəmir almaq üsulunu kəşf etdi. Bununla da təkə istilik məqsədilə deyil, sənaye sahələri üçün də daş kömür çıxarılmasına başlanıldı. Kömür hasilatı ölkənin əsas təsərrüfat sahələrindən biri oldu.

Sənaye çevrilişinin əsas cəhətləri və nəticəsi. Manufaktura-dan fabrikə keçid sənaye çevrilişinin əsas məzmununu təşkil edirdi. Bu çevrilişin iki əsas cəhəti — texniki və sosial cəhətləri var idi. Çevrilişin texniki cəhəti işçinin əl əməyinin maşın əməyi ilə əvəz olunması hesab edilirdi. Fəhlələrin və burjuaziyanın cəmiyyətin əsas təbəqələrinə çevrilməsi isə sosial cəhət sayılırdı.

XVIII əsrin 70-ci illərində Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatında aparıcı rol fabrik-zavod sənayesinə keçdi. Manufaktura-dan fabrik-zavod sənayesinə keçid maddəli işçilərin, fəhlələrin sayının azalmasına gətirib çıxardı. Amma fəhlələr cəmiyyətin əsas işçi kütləsi olsalar da, onların həyatı və güzəranı dəyişmədi.

Maşınli istehsalın artması əl əməyinə tələbatın azalmasına gətirib çıxarırdı. Bunun nəticəsində fəhlələr kütləvi surətdə işsiz qalırdılar. Fabriklərdəki əməkhaqqının azlığından fəhlələr azyaşlı övladlarını da işə göndərməyə məcbur olurdular. Gündəlik iş saatı 12–15 saat idi. Fəhlələr iş saatlarının azaldılması və əmək-

haqlarının artırılması üçün tez-tez tətillər edirdilər. XVIII əsrin sonunda parlament tətiləri və fəhlələrin həmkarlar təşkilatlarını qadağan edən qanun qəbul etdi.

Böyük Britaniyada zehni işlə məşğul olanlar — alimlər, yazıçılar, müəllimlər, həkimlər, incəsənət xadimləri, vəkillər ziya təbəqənin nümayəndələri hesab olunurdular. Lendlordlar, dövlət məmurları, tacirlər, sənətkarlar, fermerlər, cəmiyyətin sosial təbəqələri sayılırdı.

Sənaye çevrilişi nəticəsində ölkənin ticarət sahəsində inqilabi sıçrayış baş verdi. XVIII əsrdə daxili bazarda 50%-dən çox, xarici ticarətdə isə təqribən 5 dəfə yüksəliş oldu. İngiltərə dünyanın ən böyük ticarət donanmasına malik ölkə hesab olunurdu. Xarici ticarət dəniz yolları ilə aparılırdı.

XVIII əsrin sonlarında manufakturadan fabrikə keçid nəticəsində Böyük Britaniya dünyanın birinci sənaye dövləti oldu.

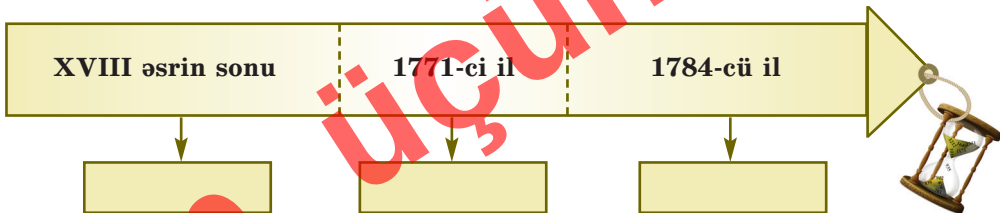

Sual və tapşırıqlar

1. Aqrar çevriliş nədir? 2. XVIII əsr ixtiraçıları barədə məlumatlar toplayın və onlar haqqında 5 dəqiqəlik elektron təqdimat hazırlayın. 3. Manufakturadan fabrikə doğru çevrilişin hansı sosial nəticələri oldu? 4. İngiltərənin işğal etdiyi əraziləri *xəritədə* göstərin. 5. *Cədvəli* dəftərinizə çəkib doldurun:

Sülalələr	Hakimiyyət illəri	Ölkə həyatında baş verən mühüm hadisələr
Tüdorlar sülaləsi		
Stüartlar sülaləsi		
Böyük Britaniya krallığı		

XRONOLOGİYA

14. ŞİMALİ AMERİKADA «YENİ İNGİLTƏRƏ»

Sərvət axtarışında olan avropalıların Amerika qitəsinə kəşf etməsindən keçən bir əsr ərzində buraya xeyli avropalı gəldi. 1619-cu ildə Amerikaya Hollandiya gəmisi ilk qaradərili afrikalıları gətirdi. Gəlmələr qaradəriliyə satın alıb qul etdilər. Yeni torpaqlar zəbt etmək ehtirası yerli hindularla toqquşmalara səbəb olurdu. İlk vaxtlar daha çox ingilislər gəlirdilər. Lakin sonradan Avropanın digər ölkələrindən gələnlərin hesabına bu axın daha da sürətləndi. Onların gəlişi Amerikanın yerli sakinlərinə heç də xoşbəxtlik gətirmədi. Hindu tayfalarının bir çoxu soyqırımına məruz qaldı, bəziləri isə ölkənin insan yaşaması üçün son dərəcə əlverişsiz olan dağlıq ərazilərinə sıxışdırıldı. Amma avropalıların kütləvi şəkildə Amerikaya köçüb gəlməsi burada yeni, qüdrətli bir ölkənin təməlini qoydu.

14.1. ŞİMALİ AMERİKADA YENİ HƏYAT

Amerikada yerli əhali ilə gəlmələrin toqquşmaları nə ilə nəticələndi? Şimali Amerikada yeni həyat necə başladı?

Koloniya, hindu, Yeni İngiltərə, Filadelfiya

Şimali Amerikada ilk ingilis məskənlərinin salınması.

1607-ci ildə Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyalarının təməli qoyuldu. Köçüb gələnlərin sayı sürətlə artırdı. Bunun əsas səbəbi isə İngiltərədə torpaqsızlaşan kəndlilərin və dini təqiblərə məruz qalanların buraya kütləvi şəkildə axıb gəlmələri idi. Onlar tədricən ölkənin şimalına gedərək bir neçə koloniya yaratdılar. Bu koloniyaları «Yeni İngiltərə» adlandırdılar.

Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyalarından biri

Koloniyaları İngiltərə kralı tərəfindən təyin edilmiş qubernatorlar idarə edirdi. Hər bir koloniyanın varlı kolonistlər tərəfindən seçilmiş qanunverici məclisi var idi. Köçüb gələnlər əvvəllər yerli əhali olan hindulara dinc münasibət bəsləyirdilər. Hindular qəbilə icmaları halında yaşayır, ovçuluq,

qismən də əkinçiliklə məşğul olurdular. Yeni sakinlər onlardan qarğıdalı və tütün becərməyi öyrəndilər.

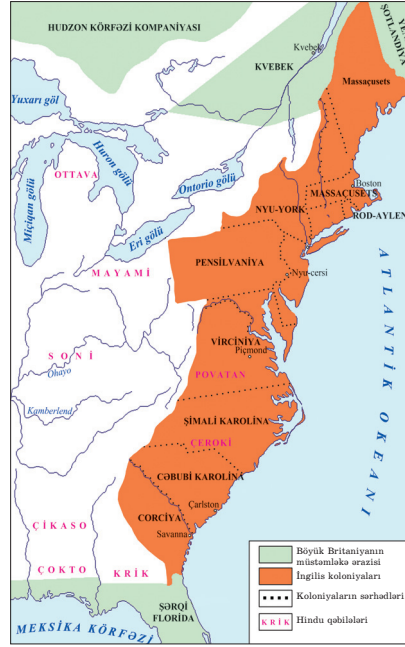
Belə zəngin bir ölkədə olmalarına baxmayaraq, hindular nə üçün hələ də icma halında yaşayırdılar?

?

Lakin bir qədər sonra hinduların torpaqlarının qəsb edilməsinə başlandı. Gəlmə avropalılar materikin içerilərinə doğru irəliləməyə başladılar. Yerli əhali ilə son dərəcə amansız rəftar edilirdi. Hindular sayca çox olmalarına baxmayaraq, pis silahlanma, odlu silahın olmaması və ən əsası vahid cəbhədə birləşə bilməmələrinə görə məğlub olurdular.

Şimali Amerikada ilk koloniyaları salan insanları necə xarakterizə etmək olar?

?

Atlantik okeanı sahillərində ingilis koloniyaları

Beləliklə, Şimali Amerikada ingilislərin ilk salınmış Virciniya koloniyasından başqa, Merilend, Şimali və Cənubi Karolina, Corciya adlı koloniyalar da yaradıldı. Hindulardan zor və hiylə yolu ilə əldə edilmiş torpaqlar hesabına Atlantik okeanı sahillərində 13 ingilis koloniyası təşkil edildi.

XVII əsr boyu müharibələr nəticəsində hinduların bir qismi fiziki olaraq məhv edildi, soyqırımına məruz qaldı, digər qismi isə qərbə tərəf sıxışdırıldı. XVII əsrin axırlarından — XVIII əsrin ikinci yarısınaqədər olan dövrdə Atlantik okeanı sahillərindən Alleqan dağlarına qədər olan ərazilərdə bütün hindu

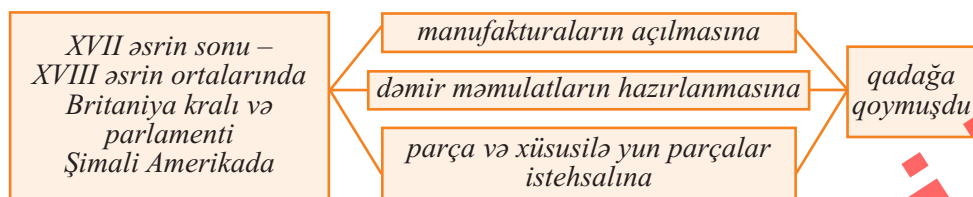

Hindularla son dərəcə amansız rəftar edilirdi

qəbilələri məhv edildi. Bu tarixin avropalılar tərəfindən törədilən ən dəhşətli soyqırımından biri idi.

XVII əsrdə Amerikaya gələnlərin çoxu ingilislər idi. Lakin orta bölgədə hollandlar, isveçlər, almanlar da məskunlaşmışdılar. Cənubi Karolinada fransızlar, cənub məskənlərində Afrikadan gətirilmiş qullar, italyanlar, ispanlar və portuqaliyalılar da var idi. XVII əsrin 30-cu illərində İngiltərə hökuməti kolonistlərə özbaşına yeni ərazilərə köçməyi, torpaqlar tutmağı qadağan etdi. 1763-cü ildən isə bu qadağa Alleqan dağlarının qərbindəki torpaqlara da aid edildi. Buna baxmayaraq, kolonistlər Qərbi tərəfə köçür, hinduları qırır və yeni torpaqlar tutur, məskən salırdılar. Müstəmləkələrdə əhali artırdı. Şimal-şərqdə yerləşən ingilis müstəmləkəsi — Yeni İngiltərənin torpağı münbit deyildi və qısa uzun sürdüyündən yaşamaq çətin idi.

Boston şəhəri Şimali Amerikanın ən böyük limanına çevrilmişdi. Ticarət sürətlə inkişaf edirdi. Ölkədən balıq məmulatları, gəmi avadanlığı, ağac materialları, spirtli içkilər ixrac olunurdu. Orta koloniyalarda — Pensilvaniya, Filadelfiya və Nyu-Yorkda ticarət daha geniş yayılmışdı.

Çünki metal alətlər və parçalar müstəmləkələrə İngiltərədən gətirilməli idi. Ümumiyyətlə, İngiltərə parlamenti müstəmləkələrin əleyhinə bir neçə qanun qəbul etdi. Belə ki:

- 1) bütün koloniyalarda buraxılan kağız pullar ödənc vasitəsi kimi tanınmırdı;
- 2) kral ordusunu mənzil və ərzaqla təmin etmək tələbi qoyulurdu;
- 3) bütün çap məhsullarına vergi möhürü vurulur və rüsum alınır.

İngiltərə hökuməti nə üçün koloniyaların inkişaf edib təşkilatlanmasını istəmirdi?

Bütün bu məhrumiyyətlərə cavab olaraq Şimali Amerikada İngiltərə hökumətinə qarşı «Azadlıq oğulları» adlı gizli təşkilat yarandı. 1765-ci ildə koloniyalar öz nümayəndələrini Filadelfi-

yaya qurultaya (konqresə) göndərdilər. Nümayəndələrin səyi ilə Konqres qətnamə qəbul etdi. Qətnaməyə görə İngiltərə parlamenti koloniyaların razılığı olmadan onlara vergi qoya bilməzdi.

1773-cü ildə «Ost-Hind» şirkətinin çayla yüklənmiş bir neçə gəmisi Boston limanına gəldi. Çay gömrük haqqı ödənilməklə nisbətən ucuz qiymətə əhaliyə satılmalı idi. Lakin əhali buna etirazını bildirdi. «Azadlıq oğulları» Boston təşkilatının üzvləri hindu paltarı geyinərək gəmilərə hücum etdilər. Çay qutularını suya atdılar. Bu hadisə «Boston çay qonaqlığı» adı ilə tarixə düşdü. Etiraz aksiyasına cavab olaraq İngiltərə hökuməti Boston limanını bağlatdırdı. Şəhər əhalisinə dəniz ticarəti ilə məşğul olmaq qadağan edildi.

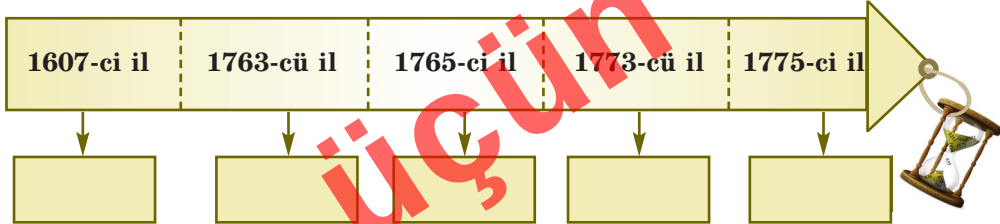
1775-ci ildə Şimali Amerikada bütün ingilis koloniyalarında üsyan baş verdi. Bir çox yerlərdə silahlı dəstələr yaradıldı. İngiltərə müstəmləkəçilərinə qarşı silahlı mübarizəyə başlandı.

Sual və tapşırıqlar

1. Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyası nə zaman yaradılmışdır və onların əhalisi kimlərdən ibarət idi? 2. XVII əsrdə Şimali Amerikada əhalinin sürətlə artmasının səbəblərini izah edin. 3. İngiltərə parlamenti müstəmləkələr əleyhinə hansı tədbirləri gördü? 4. Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyalarının ilk vaxtlar yerli əhali ilə münasibətləri necə idi? 5. Koloniya, «Azadlıq oğulları» və konqres terminlərini izah edin.

XRONOLOGİYA

14.2. AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ YARANMASI

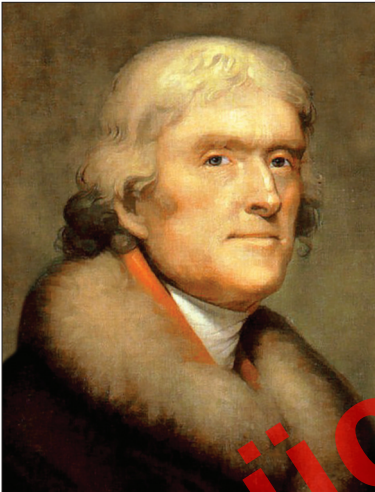
Yeni dövləti kimlər yaratdı? Bu dövlət hansı prinsiplərə istinad edirdi?

Konqres, «İstiqlaliyyət bəyannaməsi», konstitusiya

Corc Vaşinqton
(1732–1799)

Tomas Ceferson
(1743–1826)

Şimali Amerikada İstiqlaliyyət müharibəsi. 1775-ci il aprelin 19-da İngiltərənin silahlı qüvvələri ilə ilk toqquşma oldu. Mayda Filadelfiyada bütün müstəmləkələrin nümayəndələrinin ikinci konqresi keçirildi. Konqres Virciniya plantatoru Corc Vaşinqtonu azadlıq ordusunun baş komandanı təyin etdi və İngiltərə ilə əlaqəni kəsməyi qərara aldı. Corc Vaşinqton ordunun baş komandanı seçildi.

1776-cı il iyulun 4-də konqres «İstiqlaliyyət bəyannaməsi»ni qəbul etdi. «İstiqlaliyyət bəyannaməsi» keçmiş müstəmləkələrin İngiltərədən ayrılması və tam müstəqilliyi haqqında bəyanat idi. Bu sənədin müəllifi Virciniya plantatoru vəkili Tomas Ceferson idi.

«İstiqlaliyyət bəyannaməsi»ndə İngiltərənin müstəmləkələrə zülm etməsinin insanın «azadlıq, yaşamaq və xoşbəxtliyə can atmaq» kimi ayrılmaz hüquqlarına zidd olması elan edilirdi.

«İstiqlaliyyət bəyannaməsi»nin elan edildiyi 4 iyul günü hər il Amerika Birləşmiş Ştatlarının İstiqlaliyyət günü kimi qeyd edilir.

«İstiqlaliyyət bəyannaməsi» **İndiyə qədər qəbul olunmuş bu tipli sənədlərdən nə ilə fərqlənirdi?**

Müharibənin gedişi. İngilislərə qarşı təşkil olunmuş orduya Corc Va-

Şimali Amerikada İstiqlaliyyət müharibəsi

şinqton rəhbərlik edirdi. Amerikanın azadlığı uğrunda mübarizəyə çoxlu könüllü qoşulmuşdu. Könüllülər içərisində avropalılardan başqa qaradərili də vardı.

Bu dövrdə qaradərili insanlara tolerant münasibəti necə izah etmək olar? ?

Core Vaşinqtonun ordusu 1777-ci ildə İngiltərə ordusuna qalib gəldi. Bu qələbə müharibənin gedişində dönüş yaratdı. Konqres özünə müttəfiqlər axtarmağa başladı. Bu məqsədlə Benjamin Franklin Avropaya göndərildi. Müstəmləkələr uğrunda İngiltərə, Fransa və İspaniya arasında rəqabət gedirdi. Böyük diplomat olan Benjamin Franklinin Fransa və İspaniya ilə apardığı danışıqların nəticəsi olaraq bu dövlətlər İngiltərəyə qarşı müharibəyə cəlb edildi.

Sizcə, Fransa və İspaniyanın Benjamin Franklinin müttəfiqlik təklifini qəbul etməkdə hansı marağı ola bilərdi? ?

1781-ci ildə Yorktaun döyüşündə mühasirəyə alınan ingilis ordusu təslim oldu. Beləliklə, istiqlal mübarizəsi qalib gəldi. 1783-cü ildə Fransada (Versalda) sülh müqaviləsi imzalandı. İngiltərə koloniyaların müstəqilliyini tanıdı. Alleqan dağlarından Missisipi çayına qədər olan ərazi yeni yaranmış dövlətin sərhədlərinə daxil edildi. Kanada İngiltərənin müstəmləkəsi olaraq qaldı.

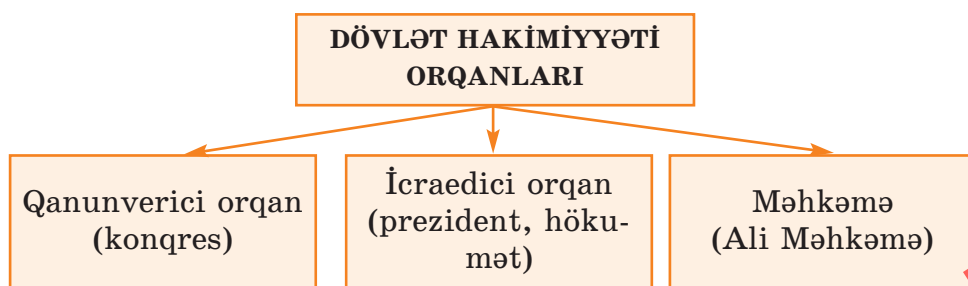
Konstitusiyanın qəbulu. 1787-ci ildə təsis məclisi çağırıldı. Bütün ştatların nümayəndələrinin iştirak etdiyi məclis ölkənin Konstitusiyasını qəbul etdi. Konstitusiya dövlət formasını və

dövlət quruluşunu təsbit etdi. Ölkə dövlət formasına görə respublika, dövlət quruluşuna görə federasiya oldu. İlk vaxtlar ştatların hər biri müstəqil dövlət idi. Lakin ölkənin iqtisadi inkişafını və müdafiəsini təmin etmək zərurəti ştatların birləşməsinə tələb edirdi. Buna görə də ştatlar birləşdi. Beləliklə, ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları yarandı.

ABŞ-ın konstitusiyasına görə qanunverici hakimiyyət konqresə məxsus idi. Konqres ikipalatalı idi. Yuxarı palata senat adlanırdı və ona hər ştatdan iki senator seçilirdi. Aşağı palataya – nümayəndələr palatasına isə hər ştatdan əhalinin sayına görə nümayəndələr seçilirdi.

İcra hakimiyyətinə dörd ildən bir seçilən prezident rəhbərlik edirdi. Geniş səlahiyyətlərə malik olan prezidentin qanunlar üzərində **veto*** qoymaq hüququ vardı.

ABŞ-da dövlət hakimiyyəti

Ölkənin məhkəmə sisteminə ABŞ-ın Ali Məhkəməsi başçılıq edirdi. Onun üzvləri senatla razılaşdırılmaqla prezident tərəfindən ömürlük təyin olunurdu. Ali Məhkəmə Konstitusiyanın toxunulmazlığına, qəbul olunmuş qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna və qanunlara riayət olunmasına nəzarət edirdi.

ABŞ-ın dövlət quruluşu digər ölkələrdən nə ilə fərqlənirdi?

Konqresə ilk seçkilər 1789-cu ildə keçirildi. Corc Vaşinqton ABŞ-ın ilk prezidenti seçildi.

1787-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyanın məhdud cəhətləri vardı: quldarlıq quruluşu saxlanırdı, insanın söz, mətbuat, vicdan azadlığı kimi başlıca hüquqları nəzərə alınmamışdı. Bu, demokra-

* **Veto** – qadağan etmə, ləğv etmə

tik qüvvələri narazı saldı. Konstitusiyaya düzəlişlər edildi. «Hüquqlar haqqında bill» adlanan bu düzəlişlər 1791-ci ildə qəbul olundu. Beləliklə, vətəndaşlara söz, mətbuat, vicdan azadlığı və digər hüquqlar verildi. İnsanları ancaq məhkəmənin qərarı ilə həbs etmək olardı.

«Hüquqlar haqqında bill»in qəbul olunmasına səbəb nə idi?

İstiqlaliyyət uğrunda müharibənin əhəmiyyəti. ABŞ-ın istiqlaliyyət uğrunda müharibəsi ümumdünya əhəmiyyətli bir hadisə oldu. Bu müharibə nəticəsində ABŞ bəşəriyyətə o zaman üçün demokratiya nümunəsi verdi. Hakimiyyətin mənbəyinin xalq olduğunu işdə, əməldə sübut etdi. İlk dəfə hakimiyyətin bölünməsinə tətbiq etdi. Lakin «Bəyannamə»nin məhdud cəhətləri də var idi. «Bəyannamə» köləliyi ləğv etmədi, hinduların təqibini dayandırmadı, seçki məcəlləsində əmlak senzi saxlanıldı.

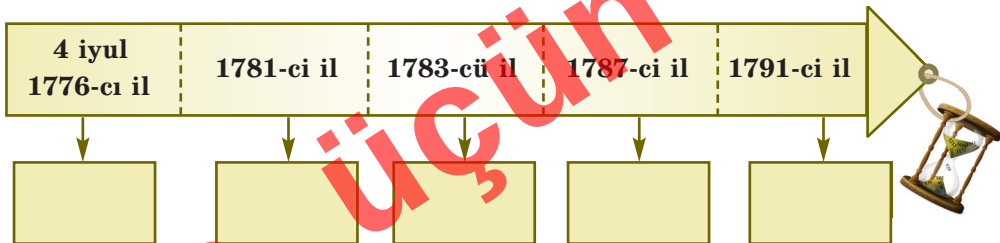
Sual və tapşırıqlar

1. Nə üçün 4 iyul ABŞ-ın istiqlaliyyət günüdür? 2. «İstiqlaliyyət bəyannaməsi»nə aid cədvəli dəftərinizə çəkib doldurun:

Müsbət tərəfləri	Mənfi tərəfləri

3. ABŞ-ın federativ dövlət olmasının zəruriliyini sübut edin. 4. Hakimiyyətin bölünməsi ilə demokratiya arasında mühüm, vacib olan bir bağlılıq var? 5. «İstiqlaliyyət uğrunda müharibənin əhəmiyyəti» adlı esse yazın.

XRONOLOGİYA

15. «DAXMALARA SÜLH – SARAYLARA MÜHARİBƏ»

XVIII əsrin ikinci yarısında Fransada feodal-mütləqiyyət rejimi hakim idi. Ölkənin təsərrüfatı orta əsr feodal qaydaları ilə idarə olunurdu. Böyük Britaniya adalarında və Amerikada baş verən demokratik hərəkatın sədası Fransaya da çatdı və buradakı həyatı kökündən sarsıtdı. Fransada böyük inqilab baş verdi. Xalq ayağa qalxıb «Azadlıq, qardaşlıq, bərabərlik» şüarı altında mütləqiyyətə son qoydu.

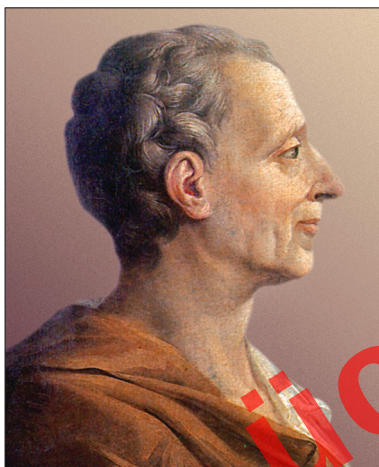
Fransada bu hərəkat necə başladı? Onun fəalları kimlər oldu? Hərəkatın əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

15.1. FRANSA İNQILABININ MÜJDƏÇİLƏRİ

Monteskyö, Volter, Russo, Melye, Didro, konstitusiyalı monarxiya, ensiklopediya

XVIII əsrin əvvəllərindən ölkənin qabaqcıl ziyalıları feodal quruluşunu tənqid edir, mütləq monarxiyaya qarşı çıxırdılar. Bu ictimai fikir cərəyanı maarifçilik adlandırıldı. Onun nümayəndələri isə tarixə *XVIII əsr Fransa maarifçiləri* adı ilə daxil oldular.

Monteskyö

İngiltərə və Amerika burjua inqilablarının nəticələrindən bəhrələnən Fransa maarifçiləri yeni ideyalar irəli sürürdülər. Bu maarifçilərin görkəmli nümayəndələri Monteskyö, Volter, Russo, Melye və Didro idi.

Monteskyönün ideyaları Avropada və Amerikada geniş yayılmışdı. O, mütləq monarxiyanın özbaşınalığını, ədalətsizliyi, işğalçılıq müharibələrini pisləyirdi. Monteskyö konstitusiyalı məhdud monarxiyanı ən yaxşı dövlət quruluşu hesab edirdi. O, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığını və şəxsi

azadlığı yüksək qiymətləndirirdi. O, orta burjuaziyanın və qabaqcıl fikirli zadəganların əhvali-ruhiyyəsinin ifadəçisi idi.

Bu ziyalılarda yaradıcılığı ictimai fikrə necə təsir göstərirdi?

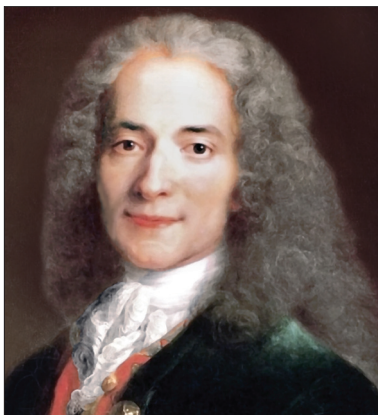
Volter dini fanatizmi, zadəganların və ruhanilərin imtiyazlarını tənqid edir, mütləq monarxiyanı məhdudlaşdırmağa, kilsənin nüfuzunu zəiflətməyə çağırırdı. O, inqilab tərəfdarı deyildi. Volter düşünürdü ki, mövcud köhnəlmiş qaydaları «maariflənmiş monarx» özü dəyişdirməlidir. O, hamının qanun qarşısında bərabər olmasını, hər cür imtiyazların ləğv edilməsini tələb edirdi.

Monteskyö və Volter nə üçün inqilab tərəfdarı deyildilər?

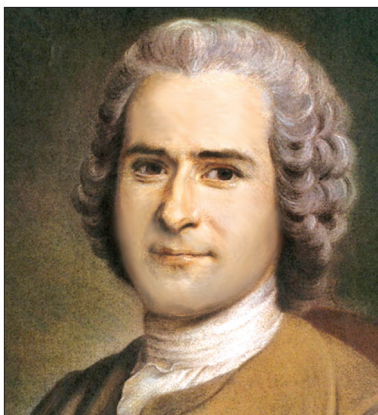
Nə Monteskyö, nə də Volter inqilab tərəfdarı olmasalar da, onların yaydığı ideyalar özləri də bilmədən inqilabi əhvali-ruhiyyənin güclənməsinə kömək edirdi.

Jan Jak Russo sənətkar ailəsində doğulmuşdu. O, belə hesab edirdi ki, ölkənin necə idarə olunması üsulunu xalq özü təyin etməlidir. Kəndlilərin və sənətkarların mənafeyinin, əhvali-ruhiyyəsinin tərənnümçüsü olan Russo xırda mülkiyyəti qanuni və ədalətli hesab edir, iri mülkiyyətin ləğvinə çalışırdı. Onun ideyaları xırda və inqilabçı burjuaziyanın maraqlarını müdafiə edirdi.

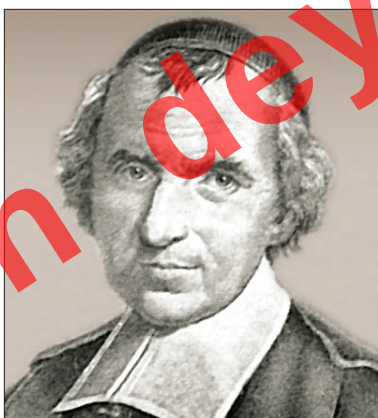
Jan Jak Russonun Monteskyö və Volterdən fərqi nədə idi?

Volter

Jan Jak Russo

Jan Melye

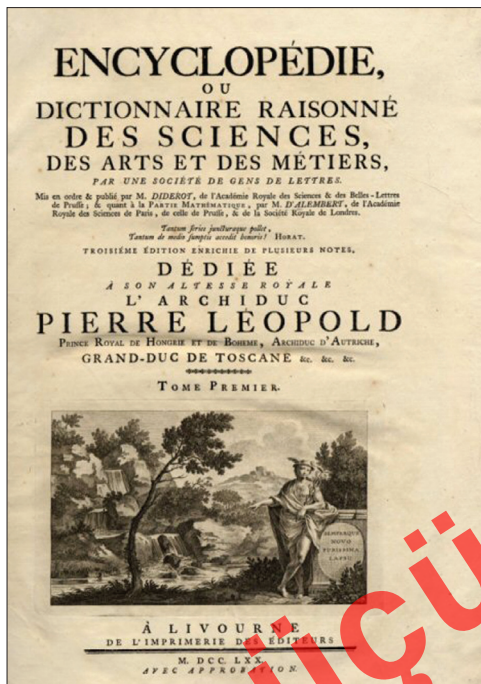
Deni Didro

zıçılar ensiklopediyanın müəllifləri idilər. Onların məqsədi yaşadıqları dövrün elmi biliklərini və qabaqcıl ideyalarını izah etmək və sistemə salmaq idi. Feodal qaydalarını tənqid edən və

bu qaydaların ləğvinə çağıran ideyalar o dövrün ən qabaqcıl ideyaları sayılırdı.

O dövrdə nə üçün bu ideyalar qabaqcıl hesab olunurdu?

Belə bir ensiklopediyanın nəşri hökuməti bərk təşvişə saldı. Hakimiyyət ilk cildləri yandırırsa da, nəşri dayanırdı bilmədi. Ensiklopediya fransız maarifçilərinin qabaqcıl elmi və ictimai-siyasi biliklərini yaymaq işini davam etdirdi. Bu dəyərli kitab ictimai-siyasi fikrin çox böyük tribunasına və auditoriyasına çevrildi. Ensiklopediya müəllifləri kilsəni tənqid edir, qeyri-məhdud kral hakimiyyətini, kəndlilərin feodal mükəlləfiy-

«Elm, incəsənət və sənətlər ensiklopediyası»nın titul səhifəsi

yətlərini və s. qaydaları pisləyirdilər. Onlar elan edirdilər ki, Fransa cəmiyyəti silklərə bölünən insanlardan yox, bərabər-hüquqlu vətəndaşlardan ibarət olmalıdır.

Beləliklə, Fransa maarifçilərinin qabaqcıl ideyaları inqilabın baş verməsi üçün ilkin ideoloji şərt olub, onun ideya cəhətdən hazırlanmasında və gedişində mühüm rol oynadı.

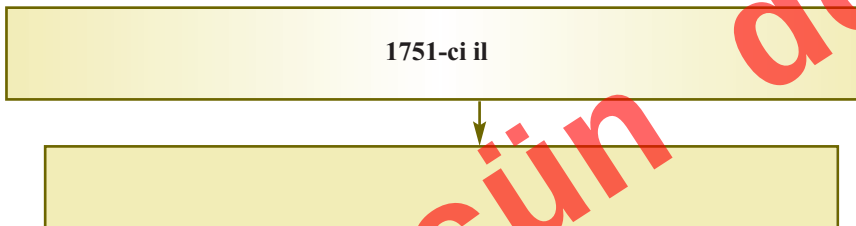

Sual və tapşırıqlar

1. Fransada mütləq monarxiyanı, feodal qaydalarını dəyişdirmək istəyən qabaqcıl ziyalıları niyə maarifçilər adlandırdılar? 2. Fransa maarifçilərinin çoxu inqilab tərəfdarı olmadığı halda onların ideyaları insanları burjua inqilabına necə hazırlaya bilərdi? 3. Nə üçün Fransa maarifçilərinin inqilaba münasibətində yekdillik yox idi? 4. «Maarifçilər Fransa inqilabının ideoloqlarıdır» mövzusunda kiçik *esse* yazın. 5. *Cədvəli* dəftərinizə çəkib işləyin:

Baxışları	Monteskyö	Volter	Russo	Melye
Monarxiya haqqında				
Kilsə haqqında				

XRONOLOGİYA

15.2. JİRONDİSTLƏR VƏ YAKOBİNÇİLƏR

Baş Ştatlar, Bastiliya qalası, «İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi», Marselyeza, Yakobin diktaturası

Fransa inqilab ərəfəsində. XVIII əsrin sonlarında Fransa müstəmləkələr uğrunda İngiltərə ilə apardığı müharibələrdə məğlubiyyətə uğramış, yeddiillik müharibədə (1756–1763) Kanada və Benqaliyanı əldən vermişdi.

Hakimiyyətə gələn XVI Lüdovik (1774–1792) iradəsiz şəxs olduğundan dövlət işlərini həyat yoldaşı Mariya Antuanetta idarə edirdi.

Fransada feodal-mütləqiyyət rejimi hakim idi. Ölkənin təsərrüfatı orta əsr feodal qaydaları ilə idarə olunurdu. Kəndlilər töycü, can vergisi, dövlət vergisi olan *talya* ödəyir, biyara gedirdilər. Kəndlərdə *yardarlıq* sistemi hökm sürürdü, yəni məhsulun bir hissəsini sahibkara ödəməklə torpağı icarəyə götürmək olardı. Torpaqsız kəndlilər isə sahibkar torpaqlarında günümüzə işləyirdilər. Kəndlərdə fermer təsərrüfatları da yaranırdı. Kəndlilərin yuxarı təbəqəsi getdikcə varlanır, burjuaziya təbəqəsi meydana gəlirdi.

XVIII əsrdə sənaye və ticarət canlanmışdı. Şəhərlərdə manufakturalar istehsalın əsasını təşkil edirdi. Paris, Marsel, Lion sənaye mərkəzlərinə çevrilmişdi. Ticarət əlaqələri, xüsusən xarici ticarət genişlənməmişdi. Amma ölkə daxilindəki köhnəlmiş feodal qaydaları və gömrük maneələri daxili ticarətin, sənayenin inkişafına mane olurdu. Ölkənin inkişafına əngəl törədən amillərdən biri də əhəlinin silklərə bölünməsi idi.

Fransada əhali neçə silkə bölünmüşdü?

Ruhanilər və zadəganlar vergilərdən azad olunmuşdular. Ali vəzifələri yalnız zadəganlar tuta bilərdilər. Dövlətin bütün vergilərini əhəlinin əksəriyyətini təşkil edən burjuaziya, xırda tacirlər, sənətkarlar, fəhlələr, kəndlilər ödəyirdi. Onların siyasi hüquqları yox idi.

Feodal-mütləqiyyət sistemində qarşı çıxan fransız burjuaziyası — tacirlər, manufaktura sahibləri, bankirlər artıq mübarizəyə hazır idilər. Kəndlilər, sənətkarlar və fəhlələr bu mübarizədə burjuaziyanın tərəfində idilər. Rejimə narazı qalan zadəgan və ruhanilərin bir qismi də islahatlar keçirilməsini istəyirdi.

Üçüncü silk nümayəndələri silk üstünlüklərinin ləğv edilməsinə, monarxiya quruluşunun yumşaldılmasına çalışırdılar.

Silki quruluşla kasta quruluşunun oxşar cəhətləri nədən ibarətdir? ?

İnqilabın başlanması. 1789-cu ilin əvvəlində ölkədə iqtisadi böhran inqilabi şəraiti daha da kəskinləşdirdi. Kral vəziyyətdən çıxmaq üçün çoxdan çağırılmayan Baş Ştatları çağırmaq qərarına gəldi.

Baş Ştatlar nədir və ilk dəfə nə vaxt çağırılıb? ?

Mayın 5-də Versal saraylarının birində Baş Ştatlar çağırıldı. Kral yeni vergilərin təsdiq edilməsini Baş Şatlardan tələb etdi. Üçüncü silkin nümayəndələri kral və digər iki silk nümayəndələrinin təklif etdiyi qaydaları qəbul etmədilər. Onlar Baş Şatlardan çıxıb, vəzifəsi ölkənin yeni Konstitusiyasını təsis etməkdən ibarət olan Milli Məclis elan etdilər. Kral parlamenti zor gücünə buraxmaq üçün qoşunları Paris və Versala gətirməyə başladı.

Üçüncü silkə kimlər aid edilirdi? Bu silkin belə fəal olması nə ilə bağlı idi? ?

Buna cavab olaraq Parisdə xalq kütlələri Milli qvardiya yaratdılar. İyulun 14-də xalq Parisin mərkəzində yerləşən, mütləqiyyətin dayağı olan Bastiliya qalası üzərinə hücum etdi. Bastiliyanın tutulması Fransa inqilabının başlanğıcı oldu. 14 iyul günü bu gün də fransız xalqının milli bayramı kimi qeyd edilir. Bastiliyanın alınmasından dərhal sonra Fransada iri torpaq sahiblərinə qarşı kəndlilərin üsyanı başladı. Üsyançıları dəstəkləyən Milli Məclis feodal imtiyazlarının və kilsə vergisinin ləğv olunması barədə dekret verdi və «İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi»ni qəbul etdi. Bəyannamə ABŞ-ın «İstiqlaliyyət Bəyannaməsi» əsasında tərtib edilmişdi. Birinci maddədə göstərilirdi ki, «insanlar azad və hüquqca bərabər doğulurlar». Hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalq hesab edilir, vətəndaşlara söz, vicdan, mətbuat azadlığı və hər hansı bir zülmə qarşı müqavimət hüqu-

Bastiliya qalasının alınması

qu verilirdi. Bəyənname silki imtiyazları və mütləqiyyəti rədd edirdi. Mülkiyyət toxunulmaz və müqəddəs elan edilirdi.

Kral hələ hakimiyyətdədir. 1791-ci ilin sentyabrında ölkənin ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Fransa konstitusiyalı monarxiya elan edildi. Kral dövlət başçısı olmaqla, icraedici hakimiyyətin başçısı olurdu. Onun tərəfindən təyin edilən nazirlər ancaq kral qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar. Seçki hüququ yalnız vergi verən adamlara verilirdi. Əhali tərəfindən seçilən andlılar məhkəməsi yaradıldı. Daxili gömrükxanalar və sexlər bağlandı. Ölkə departamentlərə bölündü.

Konstitusiyaya əsasən Qanunverici Məclisə seçkilər keçirildi. İri burjuaziya və böyük torpaq sahibi olan zadəganlar Məclisdə üstünlük təşkil etdilər. *Jironda* departamentindən olan nümayəndələr Məclisdə daha çox nüfuz qazandıqları üçün onları *jirondistlər* adlandırırdılar.

Kral hakimiyyətdən salındı. 1792-ci ilin fevralında Avstriya və Prussiya Fransaya qarşı **koalisiya*** yaratdı. Fransaya hərbi müdaxilə başladı. Məclis «Vətən təhlükədədir» çağırışı ilə xalqa müraciət etdi. Çağırışa cavab olaraq, şəhərlərdə minlərlə könüllü vətənpərvər mahnılar oxuya-oxuya küçələrə çıxdılar. *Marsel* şəhərində olan hərbi hissənin oxuduğu mahnı xüsusi şöhrət qazanmışdı. Sonralar bu mahnı «*Marselyeza*» adı ilə Fransanın milli himni oldu.

Parisdə toplaşmış könüllü dəstələr kralın devrilməsini tələb edirdilər.

1792-ci il avqustun 10-da onlar kral sarayına

Fransa XVIII əsrdə

* **Koalisiya** – ittifaq, birləşmə

hücum edib, sarayı aldılar. Qanunverici Məclis kralı hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq həbs etdi. Əmlak (mülkiyyət) senzi ləğv edildi. Milli Məclisə — Konventə seçkilər təyin edildi.

Kral hakimiyyəti ləğv olundu. 1792-ci il sentyabrın 20-də Parisdə Milli Konventin iclası açıldı. Konvent kral hakimiyyətinin ləğv edilməsi haqqında qərar verdi. Fransada monarxiya devrildi. Fransa respublika elan olundu. Bütün seçkili vəzifələrə seçkilər keçirildi. Milli Konventdə *jirondistlər* yenə də üstün mövqeyə malik idilər. Onlar respublikaya müvəqqəti hal kimi baxır, kral hakimiyyətinin bərpasını istəyirdilər. Jirondistlərdən fərqli olaraq, *yakobinçilər* məhkəməyə verilməsini və onun tərəfdarlarının cəzalandırılmasını tələb edərək daha demokratik mövqe tuturdu. Robespyer, Danton və Marat bu qrupun fəalları idilər.

Yakobinçilər kralın Konventin mühakiməsinə verilməsinə nail oldular. Konvent kralı mühakimə edib, 1793-cü ilin yanvarında edam etdirdi.

Yakobin diktaturası. Konventdə yakobinçilərlə jirondistlər arasında gedən kəskin mübarizə yakobinçilərin qələbəsi ilə nəticələndi.

Yakobinçilərlə jirondistləri nə fərqləndirirdi? Necə oldu ki, sayca üstünlük təşkil edən jirondistlər yakobinçilərə uduzdular?

Yakobinçilərin dövründə (1793–1794) Konvent yeni Konstitusiya qəbul etdi.

Yakobin hökuməti feodal vergi və mükəlləfiyyətlərinin tamamilə və əvəzsiz ləğv edilməsi haqqında dekret verdi. Kəndlilər torpaq mülkiyyətçisi oldular. Tutulan kəndli torpaqları sahiblərinə qaytarıldı.

Robespyer

Danton

Marat

Konvent hərbi tribunal yaratdı. Əks-inqilabçılara qarşı sərt qanunlar qəbul olundu. Edam cəzaları, xüsusilə vətənə xəyanət edən zabitlərin edamı **gilyotin*** maşını ilə icra edilirdi.

Yakobinçilərin diktatura yaratmasını hansı faktlar sübut edir?

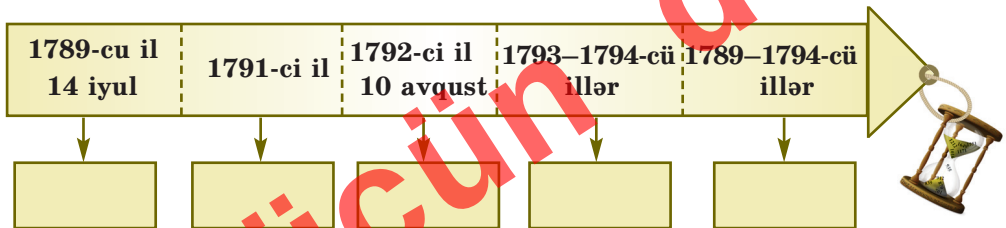
Fransa burjua inqilabının əhəmiyyəti. 1789–1794-cü illər Böyük Fransa burjua inqilabı əvvəlki inqilablardan fərqli olaraq, feodal-mütləqiyyət sistemini tam aradan götürən yeganə burjua inqilabı idi. İnqilabın qələbəsi Fransada kapitalizmin inkişafının sürətlənməsinə səbəb oldu və ümumdünya tarixinin sonrakı gedişinin dəyişməsinə ciddi təsir göstərdi.

Sual və tapşırıqlar

1. Böyük Fransa burjua inqilabının əsas vəzifələri hansılar idi? 2. Milli Məclis hansı qərarları verdi? 3. «İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi»nin əsas cəhətlərini sadalayın. 4. Konstitusiya nədir və inqilab gedişində Fransanın hansı konstitusiyaları qəbul edildi? 5. Milli Konventin qəbul etdiyi ən mühüm qərarlar hansılardır? 6. Jirondistlərlə yakobinçiləri müqayisə edin. 7. Böyük Fransa burjua inqilabının ən mühüm əhəmiyyətini göstərin. 8. Fransa inqilabını mərhələlərə bölün və **cədvəl** tərtib edin. Cədvəldə hər mərhələyə aid nəticələri göstərin.

XRONOLOGİYA

* **Gilyotin** – başı bədənədən ayıran edam maşını. Fransızlar onu «*milli ülgüc*» adlandırırlar

15.3. TERMİDORÇULAR VƏ NAPOLEON BONAPART

Termidor, Konvent, direktoriya, konsulluq, Napoleon Bonapart

9 termidor* (iyulun 27-si) çevrilişi.

Yakobin diktaturasının əsasını daxili çəkişmələr zəiflədirdi. Dantonun rəhbərliyi altında müxalifətçi qrup formalaşmışdı. Onlar terror siyasətindən əl çəkməyi və inqilabi demokratik diktaturanı ləğv etməyi irəli sürürdülər. Şomet və Eberin başçılığı ilə «İfrat» sol müxalifətçi qrup da Robespierin rəhbərlik etdiyi icraedici orqanın — İctimai Qurtuluş Komitəsinin siyasətinə qarşı çıxırdı. Bu qrup daha sərt tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışırdı.

Hər iki qrupun rəhbərləri inqilabi hökumətə qarşı çıxdıqları üçün edam edildilər. Bu hadisə yakobinçilərin mövqeyini daha da zəiflətdi. Yakobin bloku dağıldı. Konventin kənd təsərrüfatı fəhlələrinin çöl işlərinə göndərilməsi, varlı kənd burjuaziyasının məhsulunun müsadirə edilməsi haqqında imzaladığı dekretlər vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Robespier hökumətinə qarşı əks-inqilabi blok yarandı.

1794-cü il iyulun 27-də — 9 termidor-da sui-qəsdçilər Robespier başda olmaqla yakobin hökumətinin əsas simalarının həbs edilməsi haqqında qərar qəbul edilməsinə nail oldular. Növbəti gün onlar edam edildilər. Yakobin inqilabi-demokratik diktaturası devrildi.

Termidor çevrilişi nə üçün baş verdi?

Çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gələn termidorçular respublika quruluşunu saxladılar. Hakimiyyət yenidən iri burjuazianın əlinə keçdi. Jirondist deputatlar Konventin tərkibinə

Şomet

Eber

* *Termidor* — fransızca isti, qızmar. Fransada 1793-cü ilin oktyabrından 1806-cı ilin yanvarınadək istifadə olunan təqvimdə 11-ci ayın adıdır

Barras

Baböf

Napoleon

qaytarıldı. Yakobin klubu bağlandı, üzvləri isə həbs olunaraq edam edildi. Milli qvardiya yakobin tərəfdarlarından təmizləndi. Monarxiya tərəfdarlarına qarşı qoyulan qadağalar zəiflədildi. Sabit qiymətlərin ləğvi bahalıqın artmasına səbəb oldu. Ərzaq çatışmazlığı aclığa gətirib çıxardı.

1795-ci ilin yazında xalq kütlələri üsyan etdi. Üsyançılar çörək, həbs edilmiş demokratların azad edilməsini, Konstitusiyanın bərpa edilməsini tələb etdilər. Üsyanlar amansızcasına yatırıldı.

Direktoriya. 1795-ci ilin payızında Termidor Konventi yeni Konstitusiya qəbul etdi. Bu, respublika təqviminə üzrə «üçüncü il konstitusiyası» adlanırdı. Fransada respublika quruluşunu saxlayan bu Konstitusiyada seçicilər üçün əmlak, yaş senzi qoyuldu. Ümumi seçki hüququ ləğv edildi.

Yeni Konstitusiya qanunverici hakimiyyəti iki palatadan ibarət Qanunverici Korpusa verdi. İcraedici hakimiyyət beş direktordan ibarət olan Direktoriyaya keçdi.

Zadəgan Barras Direktoriyada əsas rol oynayırdı. Direktoriyanın apardığı daxili iqtisadi siyasət də ölkədə bahalıqın, ərzaq çatışmazlığının qarşısını ala bilmədi. Əhəlinin yoxsul təbəqələrinin narazılığı daha da artdı. Bu narazılıq 1795–1796-cı illərdə Parisdə Baböf başda olmaqla, «Bərabərlik uğrunda hərəkət»-in yaranmasına səbəb oldu. Cəmiyyətin əsas məqsədi Direktoriyanı devirib yoxsullar diktaturasını qurmaq idi.

1796-cı ilin mayında Direktoriya Baböf və onun yaxın silahdaşlarını əvvəlcə həbs, sonra isə edam etdirdi. Fransa Respublikasının hərbi uğurları iri burjuaziyanın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

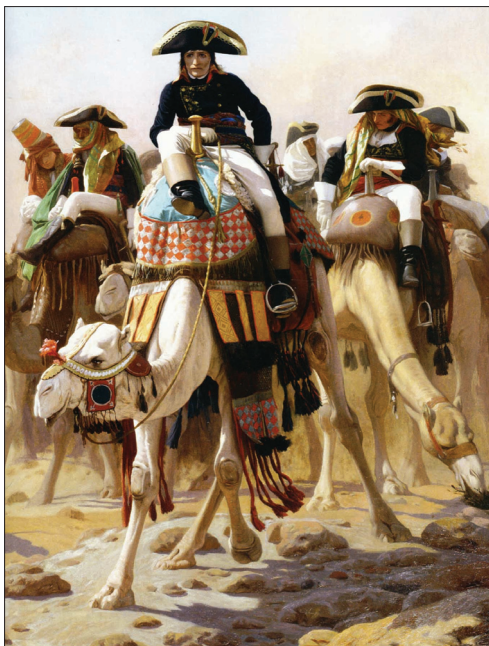
1796–1797-ci illərdə gənc general Napoleon Bonapartın başçılığı ilə İtaliyaya yürüş edildi. Lodi döyüşündə İtaliyadakı Avstriya qoşunları darmadağın edildi. Avstriya ilə bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən Belçika Fransanın tabeliyinə keçdi. Napoleon Bonapartın hərbi istedadı nəticəsində İtaliya tabe edildi.

1798-ci ildə N.Bonapart Misirə yürüş etdi. Direktoriya Osmanlı dövlətinə məxsus olan Misiri öz müstəmləkəsinə çevirmək niyyətində idi. Napoleon Misirin əsas şəhərləri olan İsgəndəriyyə və Qahirəni tutdu.

İngiltərə dənizlərdə müharibəni davam etdirirdi. İngilis admiralı Nelson Abukir yaxınlığındakı döyüşdə fransız donanmasını darmadağın etdi. Bu zaman Napoleon Bonapart Suriyaya yürüşdə idi. Amma uğur qazana bilməyib ordusunu Misirə qaytardı və ölkəni tamamilə zəbt etdi. Bu uğurdan sonra o, Fransaya qayıtdı.

İri burjuaziyanın diktaturası. Konsulluq. Direktoriyanın hakimiyyəti dövründə Fransanın daxili vəziyyəti qeyri-sabit idi. Ölkədə iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq mümkün deyildi. Xalq kütlələrinin güzəranı getdikcə pisləşirdi. İşğalçı müharibələr ölkəyə baha başa gəlirdi.

İri burjuaziya Direktoriya hökumətini ölkədə qayda-qanun yaramada bilməməkdə günahlandırırdı. Xüsusən demokratik qrupların güclənməsi iri burjuaziyanı qorxudurdu. Yeni Yakobin klubu yaranmışdı. Digər tərəfdən *royalistlər* — monarxiya tərəfdarları canlanırdı. İri burjuaziya *monarxistlərdən* və demokratik qüvvələrdən qorunmaq üçün daha möhkəm hökumət yaratmağa çalışırdı. Çevrilis tərəfdarları üçün Napoleon Bonapart ən layiqli

Napoleon Misirdə

namizəd idi. Müdaxiləçilərin ölkədən qovulmasındakı xidmətləri, İtaliya, Misir səfərləri onun şöhrətini artırmışdı. Sui-qəsdçilər Napoleonu Paris qarnizonunun komandanı təyin etdirməyə nail oldular.

18 brümer* çevrilişi. 1799-cu il noyabrın 9-da Napoleon Bonapart qoşunu ilə Qanunverici Korpusa daxil oldu və onun təzyiqi altında hakimiyyətin üç konsula verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Direktoriya buraxıldı. Nəticədə iri burjuazıyanın hərbi diktaturası quruldu. Hakimiyyət üç konsulun əlinə keçdi. Əslində, hakimiyyət Napoleon Bonapartın əlində idi.

İlk dəfə hansı ölkədə konsulluq təsisatı olub?

1799-cu il dekabrın 24-də plebissit (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə Fransanın yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyaya görə Fransa yenə də respublika quruluşuna malik olurdu. Ancaq hakimiyyət on il müddətinə seçilən üç konsula tapşırılırdı. Birinci konsul kimi Napoleon Bonaparta böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Birinci konsul qanunvericilik təşəbbüsü edə bilirdi. İkinci və üçüncü konsullar isə məşvərətçi səsə malik idilər.

İkinci və üçüncü konsullar hökumətdə hansı səlahiyyətə malik idilər?

Napoleon Bonapart, həmçinin silahlı qüvvələrin ali baş komandanı idi. O, 1801-ci ildə Roma papası VII Piyə saziş bağladı. Saziş xristian dininin katolik məzhəbini fransızların əksəriyyətinin məzhəbi hesab edirdi. Beləliklə, katolik kilsəsi Napoleonun idarə üsulunu möhkəmləndirən vasitəçiyə çevrildi.

Ölkədə əvvəllər qəbul edilmiş əksər azadlıqlar, o cümlədən mətbuat azadlığı ləğv edilmişdi. Fransada yeni monarxiya quruluşu hazırlanırdı. Bu monarxiya əvvəlki kimi feodal-mütləqiyyət formalı yox, iri burjuazıyanın hakimiyyətini həyata keçirən monarxiya olmalı idi. Napoleon Bonapart özünü ömürlük konsul elan etməklə, monarxiya sisteminə doğru geriye addım atmışdı.

Napoleon Bonapart. Napoleon Bonapart nəinki öz ölkəsinin tarixində, həmçinin Avropa tarixində dərin iz qoymuş görkəmli hərbi və dövlət xadimi olmuşdur. O, 1769-cu ildə Korsika adasında vəkil ailəsində dünyaya gəlmişdi. Kiçikyaşlı Napoleon məktəbdə həvəslə oxuyurdu. Xüsusilə tarix, coğrafiya və riyaziyyat fənlərini daha həvəslə öyrənirdi. On beş yaşında Napoleon Pa-

* **Brümer** — fransızca **duman** deməkdir. Həmin dövrdə istifadə edilən təqvimdə 2-ci ayın adıdır

risdə hərbi məktəbə daxil olur. Atasının ölümündən sonra o, ali hərbi məktəbi yarımçıq qoyub orduda xidmətə başlayır. Napoleon fransız maarifçilərinin əsərlərini maraqla oxuyur, çoxlu ədəbi əsər mütaliə edirdi. Xüsusilə Roma hüququnu, demək olar ki, əzbər bilirdi.

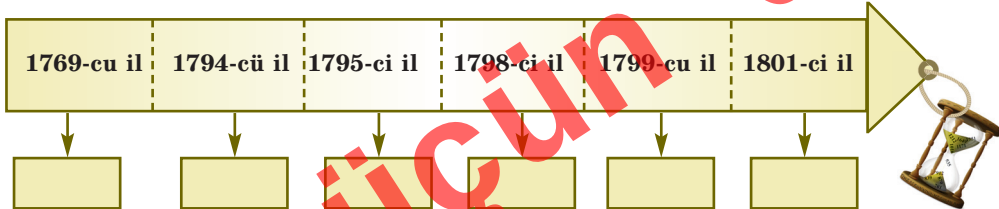
1789-cu ildə Fransa inqilabı başlayandan sonra onun karyerası sürətlə yüksəlməyə başladı. 1793-cü ildə Tulon şəhərinin ingilis qüvvələrindən azad edilməsində hazırladığı çarpaz artilleriya planı Napoleonun şöhrətini artırdı. İyirmi dörd yaşında ona briqada generalı rütbəsi verildi. Yakobinçilər onu Fransanın «daxili hərbi qüvvələrinin» komandiri təyin etdilər. 9 termidor çevrilişindən sonra Napoleon həbs olunmuşdu. Onu yakobinçilərlə əlaqədə olduğuna görə vəzifəsindən azad etmişdilər. Lakin hərbi uğurlarının nəzərə alınması onun həyatını xilas etdi. Direktoriya dövründəki bütün əsas müharibələr Napoleonun rəhbərliyi ilə qələbələrlə başa çatmışdı.

Sual və tapşırıqlar

1. Yakobinçilərin inqilabi-demokratik diktaturasının devrilməsinin səbəblərini aydınlaşdırın. 2. Direktoriyanın əsas mahiyyətini izah edin. 3. Napoleon Bonapartın papa ilə saziş imzalamaqda məqsədi nə idi? 4. Napoleon Bonapartın daha çox hansı şəxsi keyfiyyətlərini dəyərləndirirsiniz? 5. 18 brümer çevrilişindən sonra Fransada yaradılmış hakimiyyət forması qədim tarixdə hansı ölkədə olan hakimiyyət formasına bənzəyir?

XRONOLOGİYA

16. RUSİYA YENİ DÖVRÜN ASTANASINDA

XVII əsrin əvvəllərində Rusiyada natural təsərrüfat hələ də öz hökmranlığını qoruyub saxlamışdı. Hər bir mülkədar təsərrüfatı ağa və kəndli təsərrüfatına bölünmüşdü. Kəndlilər ağanın torpağına təhkim olunmuşdular, feodaldan şəxsən asılı idilər, onun yanından çıxıb gedə bilməzdilər. Kənd təsərrüfatı basit əkinçilik texnikasına əsaslanırdı, onun təkmilləşdirilməsi prosesi çox ləng gedirdi. XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyada canlanma hiss olundu. Mütləqiyyət rejimi yarandı.

16.1. RUSİYANIN İLK İMPERATORU

I Pyotrun hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiyada həyat necə dəyişdi?

Prikaz sistemi, Baxçasaray sülhü, Nerçinsk müqaviləsi, I Pyotr, Niştadt sülhü

Siyasi vəziyyət. XVII əsr Rusiyasının sosial-iqtisadi həyatında baş verən irəliləyişlər siyasi quruluşdakı dəyişikliklərlə yanaşı gedirdi. Kilsə dövlətə tabe etdirilmişdi. Çarın təkbəşinə hakimiyyəti Rusiyada mütləqiyyət rejiminin yarandığını göstərirdi. Bu dövrdə Rusiyanın hökmdar taxtına Aleksey Romanov (1645–1676) çıxdı.

Mütləqiyyət rejimi nə deməkdir?

Tərtib edilməsində Aleksey Romanovun yaxından iştirak etdiyi 1649-cu il Məclis Qanunnaməsi çarın mütləq hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Kəndlilərin təhkimçilik asılılığının rəsmiləşdirilməsini başa çatdırdı. Zadəganların malikanələrinə mülk hüququ verilməsini təsdiq etdi. Ölkədə yeni idarəetmə orqanı — prikaz sistemi XVII əsrin ikinci yarısında ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Prikazların sayı çoxalır, səlahiyyətləri genişlənirdi. Onlar saray, maliyyə, hərbi, məhkəmə, vilayət və digər sahələrə bölünürdü. Lakin onlar arasında münasibətlər tam aydınlaşdırılmadığı üçün dövlətin idarə edilməsinə maneçilik törədir və prikaz adamlarının özbaşınalığına şərait yaradırdı.

XVII əsrin ortalarında Rusiyada mütləqiyyətin yarandığını nə ilə izah edə bilərsiniz?

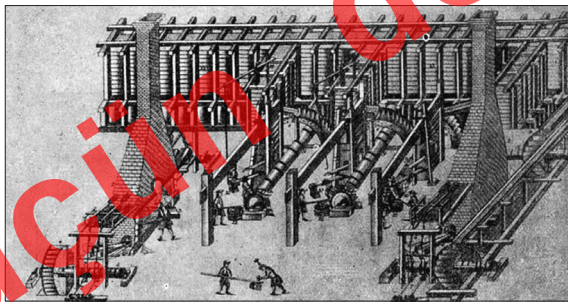
Həmin dövrdə Rusiya qəzalara bölünmüşdü. Çar qəzaları idarə etmək üçün boyar və zadəganlar sırasından voyevodalar təyin edirdi. O, idarə etdiyi ərazidə qoşuna və məhkəməyə başçılıq edir, vergilərin toplanmasına nəzarəti həyata keçirirdi.

Ordunun təşkilində dəyişiklik edilmişdi. Zadəgan süvari qoşunları ilə yanaşı, nizamlı əsgər alayları (piyadalar), reytar alayları (süvarilər) və draqun alayları (qarışıq qulluq) yaradılmışdı. Xəzər dənizində donanma təşkilinə başlanılmışdı.

Ümumrusiya bazarının yaranmağa başlanması. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanın təsərrüfat həyatında yeni əlamətlər görünməyə başladı. Bu, hər şeydən əvvəl, əmtəə istehsalının — bazarda satmaq üçün məhsul istehsalının inkişafında özünü göstərirdi. Şübhəsiz ki, bu, natural təsərrüfatın dağılmasına səbəb olurdu. Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə alver mülkədarlara əlavə mənfəət verirdi. Buna görə də yaşayış üçün zəruri olan taxıl əmtəə xarakteri almağa başlamışdı. Lakin təhkimçilik asılılığı kəndlilərin bazarla əlaqəsinə ciddi mane olurdu.

Əmtəə istehsalı deyəndə nə nəzərdə tutulur? Rusiya-da əmtəə istehsalının inkişafını ləngidən amillər hansılar idi?

XVII əsrin ikinci yarısından Rusiyada pərakəndə şəkildə olsa da, manufakturalar meydana gəlirdi. Çuqun və dəmir istehsal edən, mis əridən zavodlar tikilmişdi. Uralda zavodlar inşa edilmişdi. Odlu və soyuq silahlar istehsal etmək üçün xüsusi manufaktura — Moskva Silah palatası yaradılmışdı. Bəhs olunan dövrdə İzmaylovski və Voskresenski kəndlərində şüşə manufakturalarının əsası qoyulmuşdu. Nijni Novqorodda və Voloqdada kətan manufakturasının, ölkənin şimalında və Volqaboyunda duz xanalarının əsası qoyulurdu. Sənaye malları təkcə şəhərlərdə deyil, kənd yerlərində də istehsal olunurdu. Oka çayı sahilindəki Pavlovo kəndi metal emalı sahəsində ixtisaslaşmışdı. İvanovo kəndinin sakinləri kətan parça istehsalı ilə məşğul olurdular. Manufaktura istehsalının və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi şəhərlərin in-

XVIII əsrdə Rusiyada metallurgiya zavodu

Pavlov yaylıq manufakturasının istehsalı

kişafına təkan verdi. Şəhərlər tədricən ölkənin sənaye-ticarət mərkəzlərinə çevrildilər. Moskva, Novqorod, Yaroslavl, Kazan, Nijni Novqorod şəhərləri xüsusi olaraq fərqləndirildilər.

XVII əsrin sonlarında Rusiyada 80-ə qədər manufaktura fəaliyyət göstərirdi. Ölkədə daxili ticarət genişlənməmişdi. Tacirlər ölkədə istehsal olunan çoxlu mal alır, onları başqa bölgələrdə böyük mənfəətlə satırdılar. Çoxsaylı yerli ticarət məntəqələri — «bazarlar»la yanaşı, Ümumrusiya bazarının formalaşmasını təmin edən yarmarkalar meydana gəlirdi. Ən böyük yarmarkalar Moskva, Arxangelsk və Nijni Novqorodda fəaliyyət göstərirdi.

Ümumrusiya bazarının yaranmasını hansı amillər şərtləndirirdi?

Daxili ticarətlə yanaşı, xarici ticarət də inkişaf edirdi. Rusiya Qərbdə İngiltərə, Hollandiya, İsveç, Rəç-Pospolita, Şərqdə isə Azərbaycan, Çin, Hindistan, İran və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə qızğın ticarət edirdi. XVII əsrin ortalarında tətbiq edilmiş Ticarət nizamnaməsinə görə, ölkədə vahid gömrük vergisi müəyyənləşdirildi. Bir çox daxili gömrük rüsumları ləğv olundu. Yerli tacirlərin mənafeyini nəzərə alan çar hökuməti 1667-ci il «Yeni ticarət nizamnaməsi»ni qəbul edərək Rusiya bazarlarında pərakəndə mal satmağı xarici tacirlərə qadağan etdi. Onlar yalnız sərhəd şəhərlərində ticarət edə bilərdilər.

Nəyə görə çar hökuməti ölkədə xarici tacirlərə pərakəndə mal satmağı qadağan etmişdi?

Beləliklə, xırda əmtəə istehsalının və manufaktura sənayesinin genişlənməsi, şəhərlərin çoxalması, ticarətin inkişafına göstərilən qayğı ölkədə əmtəə istehsalının və pul tədavülünün gündən-günə artmasına, vilayətlər arasında əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu.

Xarici siyasət. XVII əsrin ortalarında Rusiyada mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi dövlətin fəal xarici siyasət yeritməsinə imkan yaratdı. Bu dövrdə Rusiyanın xarici siyasətində üç məsələ mühüm yer tuturdu:

1. Ukrayna və Belorusiya torpaqlarının işğal edilməsi;
2. Baltik dənizinə çıxış əldə edilməsi;

3. Qara dənizə çıxışın təmin edilməsi.

1667-ci ildə Kiyev daxil olmaqla Solsahil Ukraynası Rusiyaya birləşdirildi. Həmin dövrdə Rusiyanın Ukraynaya tamamilə yiyələnmək cəhdləri Osmanlı dövləti ilə müharibəyə səbəb oldu. 1681-ci ildə tərəflər arasında 20 illiyə **Baxçasaray sülhü** imzalandı. Osmanlı sultanı Solsahil Ukraynasının Rusiyaya birləşdirilməsini qəbul etdi.

Rusiyanın şərqdə — Amur çayı sahilində möhkəmlənmək təşəbbüsü Çinlə münasibətləri kəskinləşdirdi. 1689-cu ildə Rusiyanın Çinlə imzaladığı **Nerçinsk müqaviləsinə** görə Amur çayı iki dövlət arasında sərhədə çevrildi.

I Pyotrun hakimiyyətə gəlməsi və islahatları. 1682-ci ildə çar seçilən I Pyotr azyaşlı olduğuna görə idarə işlərini bacısı Sofiya öz əlinə aldı. Lakin bir müddət sonra I Pyotr bacısını hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa nail oldu.

XVII əsrin sonunda gərgin beynəlxalq vəziyyət, eləcə də Rusiyanın gələcək inkişafı bütün sahələrdə islahatların həyata keçirilməsini zəruri edirdi.

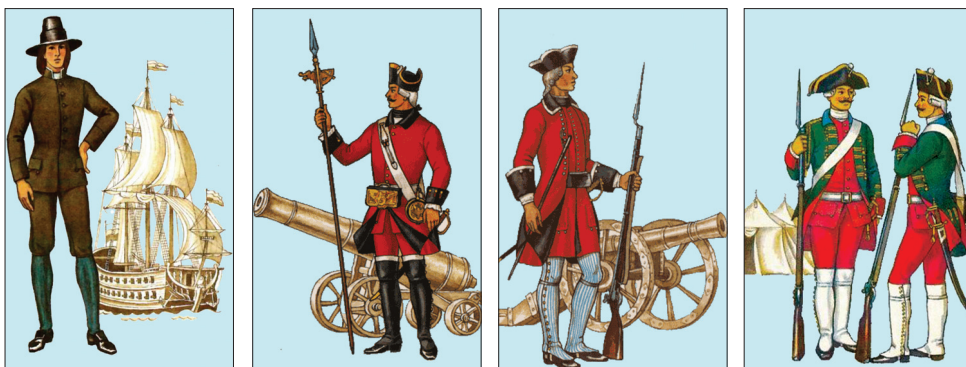
Baltik dənizinə çıxmaq uğrunda 1700-cü ildə İsveçlə müharibənin başlanması I Pyotru müəyyən islahatlar həyata keçirməyə vadar etdi. Müharibə yaxşı təlim görmüş əsgər və zabit tələb edirdi. Buna görə də hərbi islahat keçirildi. Ordu yenidən təşkil olundu. Onun komplektləşdirilməsi üçün hər 20 kəndli həyatından bir **rekrut** (əsgər) toplanırdı. Hərbi islahat nəticəsində daimi ordu və donanma yaradıldı.

1711-ci ildə dövlət idarəçilik sistemini möhkəmləndirmək məqsədilə Senat yaradıldı. Senat I Pyotrun ölkədə olmadığı müddətdə icra orqanı kimi nəzərdə tutulmuşdu. Bir müddət sonra o, ali icra orqanına çevrildi və məhkəmə funksiyasını da həyata keçirməyə başladı. Prikazların əvəzinə 12 kollegiya yaradıldı.

I Pyotr patriarx vəzifəsini ləğv edərək kilsə işlərini dövlət idarəsi olan Sinoda həvalə etdi. Kilsə dövlətə tabe edildi. İnzibati islahat nəticəsin-

I Pyotr

Rusiya ordusunun əsgərləri XVIII əsrdə

də ölkə 8 quberniyaya bölündü. Quberniyalara qubernatorlar başçılıq edirdi. O, quberniyada ordu, məhkəmə və bütün idarəetmə orqanlarının başında dururdu. I Pyotrun yeni yaratdığı ordu 1721-ci ildə Rusiyaya Şimal müharibəsini uğurla başa çatdırmağa imkan verdi. Həmin ilin avqustunda imzalanmış **Nıştadt sülhü**nə görə Rusiya Baltik dənizinə çıxış əldə etdi, dənizsahili ərazilərə yiyələndi. 1721-ci ildə I Pyotr imperator titulu qəbul edib Rusiyanın ilk imperatoru oldu.

I Pyotrun islahatlarının Rusiya üçün ən mühüm nəticələri nədən ibarət idi?

I Pyotrun islahatları nəticəsində Rusiyada ilk teatr, qəzet, dövlət kitabxanası, təbiətşünaslıq muzeyi, Elmlər Akademiyası, təqvim yaradıldı və əlifbada dəyişiklik edildi. I Pyotrun islahatları ölkənin yenidən qurulmasına və Avropa ölkələrindən geridə qalmasının aradan götürülməsinə ciddi təsir göstərdi.

Sual və tapşırıqlar

1. 1649-cu il «Məclis Qanunnaməsi»nin mahiyyəti nədən ibarət idi?
2. XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın idarə sistemində nə kimi dəyişiklik baş vermişdi?
3. XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasətində hansı məsələlər dururdu? Onlardan yerinə yetirilənləri müəyyən edin.
4. I Pyotrun islahatları ilə şah I Abbasın islahatlarını müqayisə edin.
5. Mütləqiyyət rejimi nə deməkdir?

16.2. İSTİ DƏNİZLƏRƏ ÇIXMAQ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın manufaktura sənayesinin sürətli inkişaf etməsi onun xammala və satış bazarına ehtiyacını artırdı. Rusiya imperiyası hələ I Pyotr dövründən başlayaraq Azov, Qara və Xəzər dənizətrafı torpaqları ələ keçirib rus manufakturasının xammal bazarına çevirməyə çalışırdı. Məhz bu səbəbdən XVIII əsrin ikinci yarısında I Pyotrun planlarını davam etdirən Rusiya diplomatiyasının xarici siyasətində isti dənizlər uğrunda mübarizə əsas aparıcı xətt olaraq qalırdı.

Rusiya isti dənizlərə çıxmaq uğrunda hansı ölkələrlə müharibə apardı?

II Yekaterina, Kiçik Qaynarca sülhü, «Tavrida»,
Yassı sülh müqaviləsi

II Yekaterinanın hakimiyyətə gəlməsi. 1762-ci ildə saray çevrilişi nəticəsində Rusiya taxt-tacına II Yekaterina gəldi. II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə Rusiya imperiyasının sərhədləri qərbə və cənuba doğru daha da genişləndi. I Pyotrdan sonra dəyişməyən dövlət idarəçiliyində islahatlar aparıldı. II Yekaterina I Pyotrun Qara dənizə çıxışın təmin edilməsi siyasətini davam etdirdi.

Rusiyanın beynəlxalq ticarət əhəmiyyəti olan Dnepr və Volqa çayları müvafiq olaraq Qara və Xəzər dənizinə axırdı. Bu dənizlər həmin çayların beynəlxalq ticarətdə bir növ davamı idi. Bütün rus tacirləri Qara və Xəzər dənizləri vasitəsilə bir çox ölkələrlə ticarət apara bilərdilər. Lakin XVIII əsrin ikinci yarısında Buq,

II Yekaterina

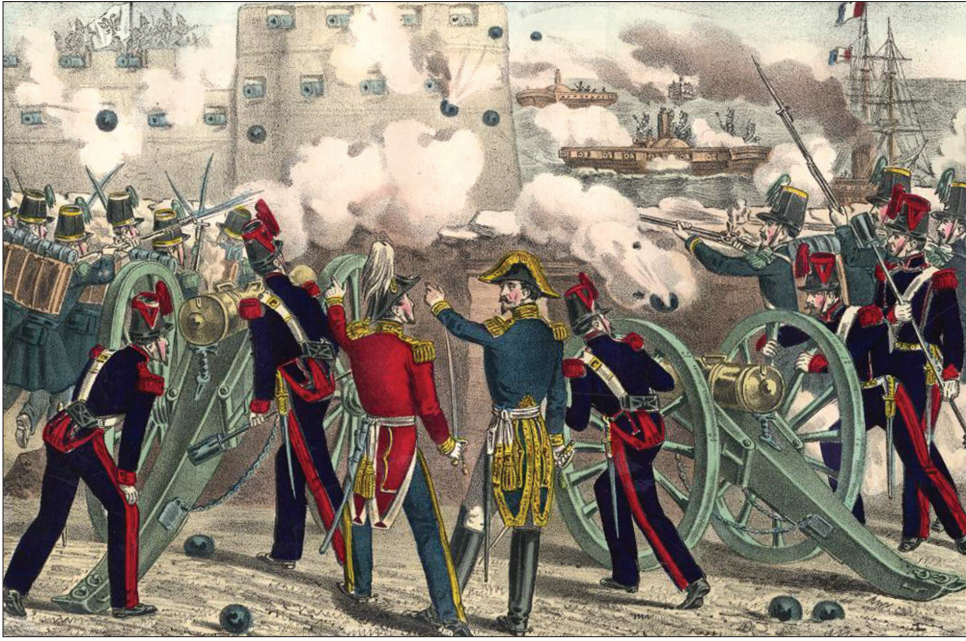
Bosfor və Dardanel boğazları

Dnepr və Don çaylarının mənsəbləri istisna olmaqla, Qara dənizin bütün şimal sahilləri Osmanlı dövləti və onun vassalı olan Krım xanlığının nəzarəti altında idi. Qara dəniz hövzəsində hakimiyyət, demək olar ki, tamamilə Osmanlı dövlətinin əlində idi. Qara dənizi özünün «daxili dənizinə» çevirən Osmanlı hökuməti burada başqa dövlətin bayrağı altında gəmilərin üzməsinə yol vermirdi.

Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında 1768-ci ildə növbəti müharibə başladı. 1770-ci ilin yayında rus qoşunları Larqa və Kaqul çayları yaxınlığındakı döyüşlərdə qələbə qazanaraq Dunayın sağ sahilinə keçdi. Bessarabiya, Valaxiya və Moldova ruslar tərəfindən tutuldu.

Bu müharibədə ruslar hansı dəniz döyüşündə osmanlılara qalib gəlmişdi?

Kinburn qalasının ruslar tərəfindən alınması

Avropa dövlətləri Rusiyanın Balkanlarda güclənməsini istəmirdi. Buna görə də Avropa dövlətlərinin təzyiqləri Rusiyanı danışıqlara başlamağa məcbur etdi. 1774-cü ildə Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında Bolqarıstanın Kiçik Qaynarca kəndində sülh bağlandı.

Kiçik Qaynarca sülhünün şərtlərinə nələr daxil idi?

1783-cü ildə Krım xanlığının «Tavrida» adı ilə Rusiya hökumətinə ilhaq edilməsi 1787-ci ildə Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında yeni müharibəyə səbəb oldu. Osmanlıların Kinburn qalasına hücumu ilə başlayan müharibə Osmanlı dövləti üçün uğursuz oldu. 1791-ci ildə Yassıda Osmanlı dövləti ilə sülh bağlandı.

Yassı sülhünün şərtləri nədən ibarət idi?

Qara dənizin bütün şimal sahillərinin Rusiyanın tərkibinə keçməsi onun üçün hansı imkanları yaratdı?

Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdə möhkəmlənmək təşəbbüsü. XVIII əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqaz hələ də Rusiyanın maraq dairəsində qalmaqda idi. Volqa–Xəzər ticarət yolu çoxdan idi ki, Rusiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasi cəhətdən də Rusiya üçün əlverişli idi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi hansı dövlətə qarşı mübarizədə ona üstünlük yaradırdı?

1783-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən işğal olunması və Kartli-Kaxetiya çarlığının Georgiyevsk müqaviləsi əsasında Rusiyanın himayəsinə keçməsi onun Azərbaycana siyasi təsirini gücləndirdi və dənizlər uğrunda mübarizəsini asanlaşdırdı.

Müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları ilə zəngin olan Azərbaycan inkişaf etməkdə olan Rusiya manufaktura sənayesi üçün ən əlverişli xammal mənbəyi və satış bazarı ola bilərdi. Azərbaycan, eyni zamanda öz coğrafi mövqeyinə görə Rusiyanın Şərq ölkələri ilə yaratmaq istədiyi iqtisadi əlaqələr üçün əsas hərbi-strateji məkan idi. Məhz buna görə də Rusiyanın Xəzər dənizində fəaliyyətinin artması həm ticarət məsələləri baxımından, həm də hərbi-strateji nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Rusiyanın Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində işğalçılıq məqsədini həyata keçirməsinə Osmanlı imperiyası ciddi maneçilik törədirdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərənin dəstəklədiyi Osmanlı dövləti özünün daxili çətinliklərinə baxmayaraq, Rusiyanın bu regionda möhkəmlənməsinə yol verməməyə çalışırdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şərqi Gürcüstana yürüşü ərəfəsində (1795) gürcü çarı II İrakli kömək üçün Rusiya dövlətinə müraciət etdi. Lakin Rusiya Kartli-Kaxetiya çarlığına kömək etmədi. Rusiya hakim dairələri Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisi işğal etməsinə bir növ «göz yumdu» ki, Cənubi Qafqaza ordu yeritmək üçün bəhanə qazansın. Rus imperatoru yaranmış siyasi vəziyyətdə Gürcüstani qurban verməklə Cənubi Qafqaza daxil olmaq və Xəzər dənizinin qərb sahillərini ələ keçirmək istəyirdi.

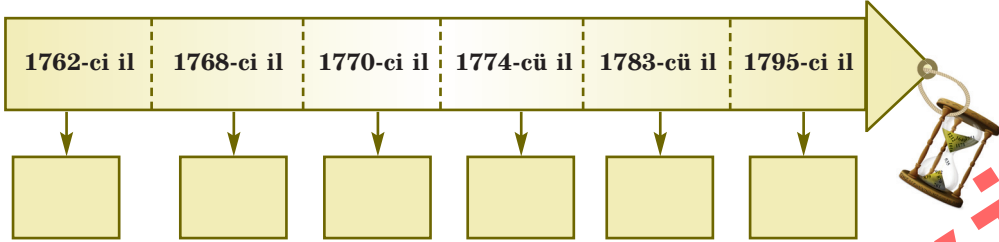
II Yekaterina qəti olaraq Azərbaycana işğal etmək üçün güclü hərbi yürüş təşkil olunmasına sərəncam verdi. Nəhayət, II Yekaterina hökuməti 1796-cı ilin yazında Cənubi Qafqaza və Azərbaycana yürüşə başladı. Bu yürüşdə rus qoşunlarına general Valerian Zubov başçılıq edirdi. Lakin 1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın qəflətən ölümü və Rusiyanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çağırılmasına səbəb oldu. Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasının isti dənizlər uğrunda mübarizəsi yarımçıq qaldı.

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya hansı əraziləri ələ keçirməyi planlaşdırırdı? 2. Krım xanlığından başqa Rusiya imperiyası ərazisində daha hansı xanlıqlar mövcud idi? Bu barədə məlumat hazırlayın. 3. Kiçik Qaynarca və Yassı sülhünün şərtlərinə görə Osmanlı imperiyasının itirdiyi əraziləri *xəritədə* göstərin. 4. Rusiyanın Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərini ələ keçirməyə xüsusi əhəmiyyət verməsi nə ilə bağlı idi? 5. XVIII əsrin sonlarında Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi nəyə görə uğursuz oldu? 6. Rusiya Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisi ələ keçirməsinə nə üçün göz yumdu?

XRONOLOGİYA

Çap üçün deyil

17. AVROPA VƏ AMERİKA MƏDƏNİYYƏTİ

XVIII əsrdə Avropada elm və mədəniyyət daha da inkişaf etdi. Avropalıların Şimali Amerikada yaratdığı koloniyalar Avropa mədəniyyətini bura gətirməklə yanaşı, ona fərqli çalarlar verdi.

XVIII əsr mədəniyyətini hansı şəxsiyyətlər irəli apardı?

Molyer, Müqəddəs Pyotr kilsəsi, A.Radişşev, La Profeso, Harvard Universiteti

Qərbi Avropa mədəniyyəti. Manufakturaların və ticarətin inkişafı elmin yüksəlişinə təkan verdi. İngilis alimi İsaak Nyuton dünya cazibə qanununu kəşf etdi və alman alimi Qotfrid Leybnitslə birlikdə ali riyaziyyatın əsasını qoydu.

Niderland alimi Antoni Levenhuk baxılan cismi 150–300 dəfə böyüdən linza ixtira etdi. Bu, bakteriyaları öyrənməyə imkan verdi. İngilis alimi Edvard Cenner çiçək xəstəliyinə qarşı türklərdən öyrəndiyi peyvəndi öz ölkəsində tətbiq etməyə başladı.

Cenner çiçək xəstəliyinə qarşı peyvəndi kimlərdən öyrənmişdi?

XVII–XVIII əsrlərin məşhur yazıçıları Molyer komediyalarında, Şiller isə faciə əsərlərində yaşadıkları dövrü tənqid edirdilər.

Yazıçılar yaşadıkları dövrü nə üçün tənqid edirdilər?

Monqolfye qardaşlarının
hava şarı

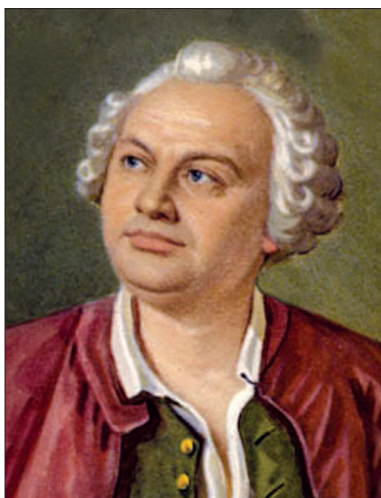
Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsi

Avropa musiqisi də öz yüksəliş dövrünü yaşayırdı. İohan Bax, Volfqanq Motsart bu dövrün görkəmli bəstəkarları idilər. Motsartın «Don Juan», «Fiqaronun toyu» operaları yaşadığımız dövrdə də gözəl musiqi əsərləri hesab edilir.

Dövrün ideyaları rəssamlıq və memarlıq əsərlərində də öz əksini tapırdı. Jak Lui Davidin «Marat», «Brut» və digər rəsmləri belə maraqlı əsərlərdəndir. Romadakı Müqəddəs Pyotr kilsəsi isə barokko üslubunda inşa edilmiş memarlıq əsərlərinin ən yaxşı nümunəsidir.

Rusiya mədəniyyəti. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Rusiyada da baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər mədəniyyətin inkişafına da öz təsirini göstərirdi. Yenidən qurulan təhsil sistemində dəqiq elmlərin tədrisinə önəm verilirdi.

Rusiya təhsil sisteminin yenidən qurulması özünü nədə göstərirdi?

M.V.Lomonosov

XVIII əsrin əvvəllərində Moskvada naviqasiya, artilleriya, mühəndislik və tibb məktəbləri açıldı. 1715-ci ildə Peterburq Dəniz Akademiyası yaradıldı.

Rus coğrafiyaçıları Kamçatka və Alyaska yarımadasını kəşf etdilər.

1725-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyası fəaliyyətə başladı. Bu, rus elminin və mədəniyyətinin bu dövrdəki ən böyük nailiyyəti idi.

M.V.Lomonosovun XVIII əsr Rusiya elminin inkişafında müstəsna xidməti olmuşdur. O, üzvi və fiziki kimyanın yaradıcısı, ilk kimya laboratoriyasının təşkilatçısı idi. O, 1755-ci ildə Moskva Universitetinin əsasını qoydu.

Dövrün hadisələri tarixi əsərlərdə öz əksini tapdı. Beşcildlik Rusiya tarixi yazıldı. Denis Fonvizin və Nikolay Karamzin məşhur yazıçı və tarixçilər idilər.

Tanınmış ədib olan Aleksandr Radişşev «Peterburqdan Moskvaya səyahət» əsərində Rusiyadakı təhkimçilik qaydalarını çox cəsarətlə tənqid edirdi.

Mədəniyyətin çox mühüm göstəricilərindən biri olan teatr sənəti də inkişaf edirdi. 1702-ci ildə Moskva teatrı açıldı. Teatrın açılması mədəniyyətin inkişafına böyük təkan idi.

Vasili Bajenov, Mixail Kazakov məşhur memarlar, Dmitro Levitski və Vladimir Borovikovski görkəmli rəssamlar kimi tanınırdılar. V.Bajenov Moskvada Paşkovun evini, M.Kazakov isə Moskva Universitetinin köhnə binasını və Kremldəki senatı inşa etmişdi. Bu dövrün ən məşhur memarlıq abidələri sırasında Moskvadakı Lefort sarayının və Peterburqdakı Petropavlovski kilsəsinin adı fəxrlə çəkilir.

Amerika mədəniyyəti. İspan işğalçıları hinduların ən qədim mədəniyyətini məhv etmişdilər. XVII əsrin birinci yarısında Peruda yeni şəhərlər salındı. Kusko və Limada ispan üslubunda kilsələr tikildi.

Amerika mədəniyyəti. İspan işğalçıları hinduların ən qədim mədəniyyətini məhv etmişdilər. XVII əsrin birinci yarısında Peruda yeni şəhərlər salındı. Kusko və Limada ispan üslubunda kilsələr tikildi.

Nə üçün Peruda ispan üslubunda yeni kilsələr tikilirdi?

Hindu X.T.Tuypi-Tupak XVII əsrin görkəmli memarı idi. Limadakı teatr binası onun rəhbərliyi ilə tikilmişdi. Ümumiyyətlə, XVII–XVIII əsrlərdə Meksikada memarlıq və şəhərsalma sürətlə inkişaf edirdi. Memarlıqda barokko üslubu üstünlük təşkil edirdi. XVII əsrdə tikilmiş Milli saray, XVIII əsrdə inşa edilmiş La Profeso kilsəsi bu dövrün ən yaxşı memarlıq abidələridir.

XVII əsrin əvvəllərində La-Pasda teatrın açılışı oldu.

XVIII əsrdə ölkənin musiqi həyatında əvvəl ispan, sonra isə italyan operaları başlıca rol oynadı. Meksikada teatr sənətinin əsasını qədim hindu dini mərasimləri təşkil edirdi. İlk kütləvi teatr tamaşası 1670-ci ildə Mexikoda göstərildi. Sonra başqa şəhərlərdə də teatrlar fəaliyyətə başladı.

*Meksika. Barokko üslubunda
tikilmiş kilsə*

Harvard Universiteti

XVIII əsrdə tikilmiş maraqlı memarlıq abidələri sırasında Potosi kilsəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

XVII əsrin əvvəllərində əsas qoyulan Harvard Universiteti XVIII əsrin başlanğıcına qədər ölkədə yeganə ali məktəb idi.

XVIII əsrdə Şimali Amerikada elmin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınan məşhur siyasi xadim B.Franklin, həmçinin elektrik sahəsinə aid bir çox tədqiqatların müəllifi idi. O, 1727-ci ildə Filadelfiyada elm həvəskarlarının klubunu yaratmışdı.

Franklinin tədqiqatları elmin hansı sahəsinə aid idi?

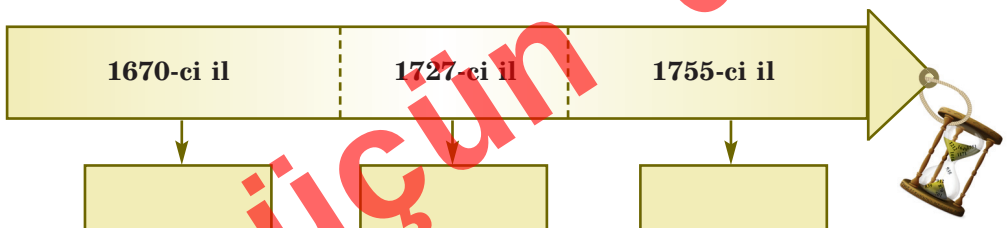
1751-ci ildə ABŞ-da teatr yaradıldı və həmin əsrin ikinci yarısında milli dramaturgiya formalaşdı.

Sual və tapşırıqlar

1. Manufakturaların və ticarətin inkişafı ilə elmin inkişafı arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənə bilərsiniz.
2. A.Radişşevin Qərbi Avropa yazıçıları ilə oxşar cəhətini izah edin.
3. XVII–XVIII əsrlərdə Amerika xalqlarının memarlığına və musiqisinə Avropa mədəniyyətinin böyük təsiri nə ilə bağlı idi?
4. «Ədəbiyyat, rəssamlıq, memarlıq ölkənin həmin dövrdəki tarixini öyrənmək üçün mənbədir» mövzusunda *esse* yazın.
5. Müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə XVII–XVIII əsrlərdə Avropa və Amerikada mədəniyyət sahələrində olan *əsas yeniliklərin cədvəlini* tərtib edin.

XRONOLOGİYA

İNTERNETDƏN İSTİFADƏ ÜÇÜN

1. www.history.gov.az
2. www.history.ru
3. <http://www.tarix.gov.az>
4. <http://www.azerbaycantarixi.az>
5. <http://www.tarikh.az>
6. <http://www.az.wikipedia.org/wiki/Portal:Tarix>
7. <http://www.istoriya.az>

Çap üçün deyil

ÜMUMİ TARİX 8
Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Ümumi tarix fənni üzrə
DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudlu
Sabir Əbdül Əziz oğlu Ağayev
Tofiq Hümbət oğlu Nəcəfli
Babək Ələkbər oğlu Xubyarov
Amənə Eldar qızı Kərbəlayeva

Nəşriyyat redaktoru
Bədii və texniki redaktor
Dizaynerlər
Korrektor

Gülər Ələkbərqızı
Abdulla Ələkbərov
Səbinə Məmmədova,
Təhmasib Mehdiyev
Natəvan İsmaylova

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
08.06.2015-ci il tarixli 645 №-li
əmrilə təsdiq edilmişdir.

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi — 2017

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 7,32. Fiziki çap vərəqi 8,0.
Formatı 70x100¹/₁₆. Səhifə sayı 128. Ofset kağızı.
Məktəb qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 32588. Pulsuz. Bakı—2017.

«Aspoliqraf LTD» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^B